

III

ET HIDLIGT UTRYKT ARBEJDE VEDRØRENDE
TØRVEMOSER AF JAPETUS STEENSTRUP

UDGIVELSEN BESØRGET

AF

K. RØRDAM

I sin Afhandling »Geognostisk-geologisk Undersøgelse af Skovmoserne Vidnesdam og Lillemose« (trykt 1842) omtaler J. STEENSTRUP, at faa Dage efter at han i 1837 havde erfaret d. kgl. d. Videnskabernes Selskabs Bedømmelse af nævnte Arbejde »blev det mig efter det kgl. Rentekammers Indstilling, allernaadigst forundt offentlig Understøttelse til at foretage en Reise i det nordlige Jylland for at undersøge Tørvemosernes Tilstand i denne Provinds« (anf. Afh. S. 22—23). Steenstrups Beretning til Rentekammeret, der er dateret d. 6te Juni 1839, lige før han for samme Regeringsmyndighed skulde rejse til Island, findes noteret som indgaaet i »Journal for de kongelige Domaine-Skove i Danmark Littr. A. 20de Sept. 1838—1ste Marts 1840« (Rigsarkivet). Indførelsen er sket 17de Aug. 1839 som Nr. 1139, og senere er tilført Bemærkningen: »Tørvepakken«. I Protokollens Register findes Steenstrups Navn kun anført ved denne ene Sag. Nævnte »Tørvepakke« i Rigsarkivet er mærket »Forst. Domænekontor XV 31. Nr. 25. Tørvepakken 1831—1865«. Heri findes i særskilt Omslag Steenstrups Skrivelse 24-4-1837 til Konferentsraad J. COLLIN, Deputeret i Rentekammeret, om Rejsens Formaal og Ansøgning om Rejseunderstøttelse, et anbefalende Brev af 11-5-1837 fra FORCHHAMMER til Collin i samme Anledning, og et »aabent Brev« fra Generalpostdirektoratet¹⁾ om, »at Candidat Steenstrup paa sin Rejse i Jylland har Ret til at benytte Befordring uden for Vognmands-laugene«. Desuden findes forskellige andre Cancelliskrivelser om Udbetalingen af Rejsepenge til Steenstrup. Fra 9de Sept. 1837 findes fra Steenstrup en sex Foliosider stor »Foreløbig Rapport om de ved Rejsen erholdte Resultater og under samme anstillede Iagttagelser« samt Regnskab for Anvendelsen af de bevilgede 150 Rbd. Fra 5te April 1838 foreligger (dat. »Regensen 2den Gang Nr. 2«) Ansøgning fra Steenstrup om et yderligere Bidrag paa 30 Rbd., da Arbejdet og Bearbejdelsen af de indsamlede Prøver har taget længere Tid end beregnet. Endelig skulde selve Beretningen komme, da den iflg. Domæne-Journalen, som nævnt, er indført d. 17de Aug. 1839. Men den fandtes ikke. Derimod var den mærkeligt nok opbevaret i den kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles Manuskriptsamling. At det er selve Originalberetningen, fremgaar bl. a. af, at den er forsynet med Mrk. »Dom. Journal A. Nr. 1190« i Overensstemmelse med Noteringen i nævnte Journal. Hvorledes den er havnet paa sit nuværende Sted, har det ikke været

¹⁾ D. v. s. Concepten til Brevet. Originalen findes i det Steenstrupske Arkiv.

muligt at faa oplyst, da det er sket førend den Tid, hvor der blev ført Register over nævnte Manuskriptsamling. Beretningen bestaar af 73 tæt beskrevne Kvartsider, 58 Sider er skrevet med Stp.s egen Haand, medens den sidste Rest er renskrevet af en anden. Stp. har næppe havt Lejlighed til at gennemse dette Stykke efter Renskrivningen, og Beretningen er indsendt, efter at Steenstrup havde begivet sig paa Vej til Island, hvortil han allerede sidst i Maj 1839 fik Opfordring af Rentekamret¹⁾. Heri maa upaatvivlelig ogsaa søges Grunden til, at Steenstrup ikke har udført den Inddeling af Beretningen i fire forskellige Afsnit, som han omtaler i Indledningen. Man kan dog næppe opfatte denne blot som det første Afsnit²⁾, da han heri ogsaa medtager adskilligt, der efter Indledningen maatte henregnes til de tre andre Afsnit. I alt Fald tør det betragtes som sikkert, at Rentekamret ikke fik nogen Fortsættelse. I Domænejournalen findes, som nævnt, ikke opført nogen saadan, og den er heller ikke blevet afkrævet Steenstrup. Ligeledes findes heller ikke i det Steenstrupske Arkiv, som Prof. JOH. STEENSTRUP velvilligst har tilladt mig at gennemgaa, nogen Fortsættelse, hvorimod der findes et delvis Udkast til denne Beretning og en interessant Arbejdsjournal »Løbende Bemærkninger over Naturhistoriske Gjenstande Danmarks i Særdeleshed« af Japetus Steenstrup, paa-begyndt i Efteraaret 1835. Heri findes foruden adskilligt andet³⁾ alle de originale Iagttagelser over Moserne, hvorefter den omhandlede Beretning er udarbejdet.

At Steenstrup i en Alder af 24 Aar blev udvalgt til at foretage denne Undersøgelses-Rejse »efter kongelig Befaling« af de høje Herrer i Rentekamret, fremgaar af hans Ansøgning om Rejsepenge, som nedenfor skal gengives. Han var en uformuende jysk Præstesøn, en ung Student, der uden helt at kunne fæste sig til et bestemt Brødstudium boede paa Regensen og senere paa Elers Kollegium. Han havde, da han kom til København, ingen fine Forbindelser eller mægtige Beskyttere at stole paa, kun sin egen Dygtighed. Det maa forekomme ret mærkeligt, at saa ung en Mand i beskedne Forhold blev udvalgt af Frederik den 6te's i høj Grad bureaukratiske Embedsmænd i Rentekamret til at foretage et saa ansvarsfuldt Hverv, hvis man ikke havde Beviser for, at Steenstrup allerede to—tre Aar i Forvejen som Rus og Toaaring havde haft Lejlighed til at yde den geologiske Videnskab saa store Tjenester ved sit indgaaende Kendskab til det nordlige Jyllands geologiske Forhold, at FORCHHAMMER fandt sig beføjet til at nævne ham som sin gode Hjælper i et Festskrift fra Universitetet⁴⁾. FORCHHAMMER støttede ogsaa Steen-

¹⁾ Smgl. ogsaa Stp.: »Geolog.-geogn. Unders. af Skovmoserne Vidnesdam- og Lillemose« (1842) S. 23, hvor Stp. hentyder til, at han paa Grund af den islandske Rejse blev forhindret i Gennemsynet ogsaa af Beret. til Rentekamret, og »for hvilken jeg endnu er i det høje Collegiums Gjæld«.

²⁾ Skønt der vistnok i Rentekamret er noteret »1ste Afsnit« uden paa Manuskriptet.

³⁾ Saaledes Iagttagelserne over Flintflækkers Forekomst ved Skelum sammen med Muslingeskaller (Aug. 1836), og over Forekomsten ved Havnø af Skaller, Flintflækker og »haandelige Kampesten«, der var stillet sammen i en Kreds, samt Brudstykker af to Menneskeskeletter (Aug. 1836).

⁴⁾ J. G. FORCHHAMMER: »Danmarks geognostiske Forhold«. Universitetsprogram. Nov. 1835, S. 44 og 88.

strup ved sin før omtalte nedenfor gengivne Skrivelse til Rentekamret i Steenstrups Ansøgning om Rejsepenge. Bidraget, han fik, maa siges at være beskedent: 150 Rdl. til de langstrakte den Gang meget dyre Rejser og 30 Rdl. senere til Hjælp ved Bearbejdelsen af Rejsens Resultater. Steenstrups Ansøgning, der er stilet til Konferentsraad J. COLLIN, Deputeret i Rentekamret, lyder saaledes:

»Opfordret af Deres Høivelbaarenhed til at fremlægge et Overslag over den Tid og de Hjælpemidler, som vilde udfordres til en Reise, hvis Øiemed maatte være en igjendaget Undersøgelse af Tørvemoserne i det nordlige Jylland, fornemlig med Hensyn til en senere Bearbejdelse af og nye Bidrags Indsamling til det Dauske Manuskript af en Journal, holdt paa en Reise til Tørvemosernes Undersøgelse i Aaret 1830¹⁾ — tager jeg mig den ærbødige Frihed at meddele Deres Høivelbaarenhed nedenstaaende Bemærkninger efter at have nogenledes gjort mig bekendt med det nævnte Manuskript. For ikke at misforstaae eller miskjende Hr. Dau og hans Arbejde og for at sætte sig aldeles ind i den Dauske Anskuelses- og Betegnelsesmaade, foreslaaes at netop en Deel af de af Dau beskrevne og undersøgte Moser maatte paa ny besøges og undersøges f. Ex. den mindre, S. f. Liimfjorden liggende, Vildmose. (Den større, af Dau ikke besøgte Mose, Store-Vildmose, maatte vel være et af de fornemste Undersøgelsespunkter).

Da enhver Egn har flere Arter af Moser og enhver Art fordrer sin egen Behandlingsmaade, maatte vel en grundig Undersøgelse af et færre Antal af disse være at foretrække for en hurtigere Overskuen af flere, for bedre derved at blive istand til at opfatte det tekniske saavel som det geognostisk-geologiske Vigtige. Saaledes burde maaskee den østlige Halvdeel af Jylland fra Nordspidsen indtil Mariagerfjorden være et tilstrækkeligt Terrain at undersøge i indeværende Sommer. Hvad Tiden angaaer, som vilde udfordres til en saadan Undersøgelsesreise, da haaber jeg der ikke vil medgaae over to Maaneder, saameget mere, som jeg allerede hist og her troer mig lidt bekendt med dem. De pecuniære Hjælpemidler derimod tør jeg ikke give noget Overslag over, da jeg er aldeles ubekjendt med de Udgivter, som kunne medgaae f. Ex. til Gravninger i de fleste Moser, til at transportere Reisetøiet og et Par Instrumenter fra den ene Egn til den anden (thi de egentlige Undersøgelsestoure maa skee til Fods) og til at bringe enkelte Stykker af Tørvemassen til Undersøgerens Station i Omegnen (da den vaade Tørvejords Bestanddele ikke indtil Paalidelighed kunne bestemmes paa Stedet) samt til lignende tildeels ubestemmelige Arbejder; men hvis det kongelige Rentekammer vilde bestemme een eller anden Summa til disse Undersøgelser f. Ex. 150 Rdr., saa skal det være en sam-

¹⁾ I. H. C. DAU havde i 1828 for Rentekamret berejst Sjælland og undersøgt Tørvemoserne, hvorover han i 1829 udgav en paa Tysk affattet Beretning. Denne blev med Rette paa visse Punkter noget stærkt kritiseret af Forchhammer (Dansk Litteratur-Tidende Kbhvn. 1829, S. 777 & flg.). I 1830 berejste Dau Hjørring og Aalborg Amter for Rentekamret. I Maj 1831 døde han for sin egen Haand. I det kgl. danske Landhusholdnings-Selskabs Arkiv findes adskillige Aktstykker, der nærmere oplyser Dau's Moseundersøgelser.

vittighedsfuld Bestræbelse for mig at virke saa meget og saa nyttigt for denne Sum, som det er mig muligt, og tillige skal jeg aflægge for Deres Høivelbaarenhed Regnskab for Anvendelsen af den, saasnart jeg er vendt tilbage.

Det være mig her tilladt at gjøre opmærksom paa at min Fader, Pastor Steenstrup til Scheelund, som efter det kongelige Landhuusholdningsselskabs Opmuntring har arbeidet paa en Beskrivelse over Thisted's Amt, haaber at erholde en Maaned's Fritagelse fra sine præstelige Forretninger, for at igennemreise den Deel af dette Amt, som det ved hans Forflyttelse blev nægtet at undersøge nøiere. Da han har ønsket, at jeg kunde ledsage ham paa denne Reise, for at være ham lidt behjælpelig med den physiske Deel af Arbeidet, haaber jeg derved at kunne udstrække Iagttagelserne over Tørvemoserne til de af Dau ikke bereiste Egne: Thy, Mors og Hanherred.

Ifald de i disse Linier indeholdte Anskuelser skulde finde Deres Høivelbaarenheds Bifald, vilde jeg gjøre det ærbødige Forslag at Reisen maatte foretages i Slutningen af Mai eller i de første Dage af Juni, for at jeg kunde undersøge een eller flere af de større Moser S. for Liimfjorden førend jeg i Forening med min Fader reiste til Thy, og siden forfølge Rækken af Tørvemoserne igjennem Vendsyssel forat ende med Undersøgelserne over Martørven i den allernordligste Deel af Jylland«.

Kbhvn. 26-4-37.

Ærbødigst

J. Japetus S. Steenstrup.
Studiosus zool. et geol.

Forchhammers Anbefalingsbrev til Collin er ogsaa ret karakteristisk og kan gives her:

»Hr. Conferentsraaden har ønsket, at jeg skulde udvikle, hvorfor jeg troer at en nøiagtig naturhistorisk og teknisk Undersøgelse af vore Tørvemoser vilde være af stor Vigtighed, og jeg griber gjerne denne Leilighed for at bidrage min Deel til disse Undersøgelser.

Jeg behøver ikke at gjøre Hr. Conferentsraaden opmærksom paa, at det kraftigste og bedste Middel til at befordre Cultur, Industri og selve Folkets Velværen, er Kundskabernes Udbredelse og at vi først og fremmest maa kjende vore naturlige Rigdomskilder og studere deres Forhold i alle Retninger, den meest videnskabelige ikke udelukket, da ogsaa dens Indflydelse paa Praktiken er meget stor eller kan blive det. Nu er der maaskee ingen Deel af vore raae Naturproduktioner, der har en mere afgjørende Indflydelse paa Industri og Kultur end Brændsel, og for os ere store Strækninger af Landet indskrænkede til Brugen af Tørv.

En Undersøgelse over Tørvens Beskaffenhed og om Forraadet af dette Brændemateriale i de forskjellige Dele af Landet er derfor ganske uundværlig for enhver, der vil gjøre sig bekjendt med Landets Hjælpkilder. Til denne Undersøgelse slutter sig umid-

delbart Efterforskninger om Størrelsen og Beskaffenheden af Eftervexten og paa disse igjen maae de Midler være byggede, hvormed man vil gjøre det muligt at benytte det nuværende Forraad af Tørv uden at forhindre Vexten af Moserne. Regne vi hertil, at Mosernes Undersøgelse allerede have leveret mange interessante Fakta med Hensyn til Geognosien og Landets ældre Historie, troer jeg at Hr. Conferentsraaden vil være enig med mig at det i høi Grad er Regjeringen værdig at understøtte disse Forskninger.

Hr. J. Steenstrups Kundskaber i alle Grene af Naturhistorien, hans Sandhedskjerlighed og Iagttagelsesevne, saavel som hans utrættelige Iver for disse Studier gjør ham efter min Mening udmærket godt skikket til disse Iagttagelser.«

27-4-37.

Ærb.

G. Forchhammer.

Rentekamret bevilgede Steenstrups Andragende om Rejsepenge, og han begav sig afsted. Fuld Arbejdsfred til Opgavens Løsning fik han dog ikke, da der allerede d. 29. Aug. 1837 fra Rentekamret udgik Ordre til Steenstrup om at undersøge Livø. Denne Ø hørte under Bjørnsholms Gods, der tilhørte »den kgl. Kasse«. I Instruksen til Steenstrup anføres: »Livø ønskes undersøgt med Hensyn paa, om sammesteds maatte findes nogen Jordart, som i teknisk Henseende kunde ansees at være af særdeles Vigtighed« (Rentekamrets Skrivelse af 29-8-1837 i Stp. Ark.).

Ønsket om at undersøge Livø motiveres ikke nærmere, men man tager næppe Fejl, naar det antages at hænge sammen med de Formodninger om Stenkulføremoster ved Limfjorden, som allerede i 1809 havde ledet Rentekamret til at anstille ret vidtløftige og kostbare Eftersøgninger, blandt andre Steder paa Fur¹⁾. Der fandtes dog hverken den Gang eller senere noget, der kunde bestyrke denne Tanke, endsige brugelige Stenkullag. Som efterfølgende Originalafhandling af Steenstrup viser, kom han dog trods Afbrydelserne vidt omkring og fik i den korte Tid undersøgt mange Moser. De to følgende Vintre var han beskæftiget med at bearbejde sine Resultater, dels fra denne Rejse dels fra Undersøgelserne paa Sjælland, men fik heller ikke Lov til at gøre dette Arbejde færdig i Ro, da han, som nævnt, sidst i Maj 1839 af Rentekamret fik Ordre til at rejse til Island og derved kom ind paa helt ny Undersøgelsesomraader, som der fra anden Side vil blive givet Beretning om.

Den foreliggende Indberetning til Rentekamret om Undersøgelsen af Moserne overholder af en eller anden Grund ikke den geografiske Orden, hvori Moserne blev undersøgt, saa at i Beskrivelsen Moser beliggende Nord og Syd for Limfjorden følger ind mellem hverandre, men Udgifvereren har ment det rigtigst ikke at foretage nogen Forandring i saa Henseende, skønt Steenstrup ganske utvivlsomt vilde have ordnet Beskrivelsen af de enkelte Moser med Hensyn til deres Beliggenhed, hvis han selv havde besørget Udgifvelsen

¹⁾ Smgl. J. G. FORCHHAMMER: Anf. Std. S. 87—88.

af Manuskriptet. Dette er iøvrigt i enhver Henseende gengivet bogstavret i det efterfølgende; kun ganske faa Ords Tydning kan der være Tvivl om, og hvor dette er Tilfældet, er der gjort opmærksom derpaa. Det bør maaske tilføjes, at en Del af, hvad der i Manuskriptet er anført om den store og den lille Vildmose, af Steenstrup blev benyttet i den store Moseafhandling fra 1842, men det er dog anset for rigtigst ikke at foretage nogen Udeladelse af den Grund i det, der findes anført i Beretningen til Rentekamret. Dette vilde ogsaa vanskelig lade sig gøre uden at omarbejde den og derved betage den Originalens Karakter.

Juli 1913.

K. Rørdam.

Underdanigst Indberetning

til det høie kongelige Rentekammer om en efter kongelig Befaling foretaget Reise
til Undersøgelse af Tørvmoserne i den nordøstlige Deel af Jylland.

Ved

JOHANNES JAPETUS SMITH STEENSTRUP.

1839.

Indledning.

IDET Undertegnede i dybeste Underdanighed herved aflægger Beretning om Udfaldet af den Reise, som det ifølge det kongelige Rentekammers Indstilling naadigst befaledes ham at foretage i afvigte Sommer 1837 til Undersøgelse af Tørvmoserne i det nordlige og nordøstlige Jylland, tager han sig den underdanige Frihed at forudskikke følgende Bemærkninger.

Af en foreløbig, strax efter Reisens Fuldendelse underdanigst indsendt, meget kort Rapport til det kongelige Rentekammer, vil dette høie Kollegium være underrettet om den historiske Deel af Reisen; med de mig allernaadigst tilstaaede 150 Rd. havde jeg gennemreist den østlige Sidedeel af Jylland, fra Randersfjorden til Skagen, og undersøgt mangfoldige i denne lange Strækning liggende Moser. Til disse Undersøgelser var der medgaaet en Tid af 2 Maaneder, dog ikke sammenhængende men adskilt ved et Tidsrum af 3—4 Uger, i hvilke jeg ledsagede min Fader, Pastor Steenstrup til Skelum, paa en Reise gennem Thy, Hanherrederne etc., for at være ham behjælpelig med Udarbejdelse af en landoeconomisk Beskrivelse af dette Amt, og derved bleve mine Undersøgelser af Tørvmoserne i Jylland ogsaa udstrakte over saameget af den vestlige Sidedeel, som ligger i Liimfjorden eller Norden for samme. Alt hvad der blot har med det historiske og oeconomiske ved Reisen at gjøre, troer jeg derfor her at burde forbigaae og strax at gaae over til de nærmere Forholde ved Tørvmoserne i denne Egn af Landet.

Det kongelige Rentekammer søger igjennem altomfattende naturhistoriske Undersøgelser at komme til den nøiagtigste Kundskab om Landets Beskaffenhed, dets nyttigste Frembringelser og disses Afbenyttelse. Tørvdannelserne maa ansees for een af de vigtigste Naturfrembringelser for et Land, som Danmark, hvis fornemste Brændselart Tørv er og i lang Tid maa blive; deres Undersøgelse lover i statshuusholderisk Henseende et ligesaa vigtigt Udbytte, som den i videnskabelig Henseende er interessant, fornemlig for Geologien og Historien.

Der vil ingen Tvivl være om at jo det kongelige Rentekammer vil lade Tørvmoserne undersøge i saavidt muligt alle Egne af Landet, for at der af alle de samlede Materialier kunde opstilles en fuldstændig Bygning. Herværende Indberetning har jeg derfor af-

deelt i flere større Afsnit efter de Afdelinger, som jeg tænkte mig Denne vilde faae, og i hvilke jeg tænkte mig mine og Andres Iagttagelser om samme Hovedgjenstand vilde blive optagne.

I et første Afsnit har jeg beskrevet en Deel Moser, fornemlig de vigtigere i een eller anden Henseende; om andre har jeg blot meddeelt beskrivende Bemærkninger om et eller andet stedfindende Forhold, Tilstanden f. Ex. eller Andet. Meget vil i dette Afsnit forekomme uden al Interesse for Øieblikket, og maaskee ogsaa for Eftertiden; men da det meget ofte var Tilfældet med mig, at jeg ved Undersøgelsen af en Mose, fornemlig ved Spørgsmaalet om en saadan Moses Varighed under en vis Medfart, eller om den mulige Reproduktion, som deri skulde have fundet Sted (de sangvinske Forhaabninger om en Reproduktion synes at være det mest ruinerende Princip i Landboernes Tørvvæsen) o. s. v. var mig af en væsenlig Vigtighed at have faaet en eller anden sikker Meddelelse om Mosen fra en noget forudgaaende Tid, saa har jeg ikke villet udelade af denne underdanige Indberetning nogensomhelst Optegnelse af min Dagbog, som kunde have Udseende af en Gang i een eller anden Henseende at kunne komme til Nytte — skjøndt det oprindelig var min Bestemmelse kun at meddele det Kongelige Rentekammer Resultaterne af mine Undersøgelser under næste Afsnit. Det andet Afsnit gaaer derfor allerede ud paa en Sammenstilling af hvad de gennemreiste Egne frembød angaaende een Gjenstand; det omfatter saavel Tørvmassens som Tørvmosernes Behandling.

I et 3die Afsnit, som jeg anseer for at være det vigtigste, har jeg søgt at sammenstille hvad jeg selv har tænkt og seet angaaende Gjenvekten af **Tørv**massen (Reproduktionen) saavel paa denne Reise, som under tidligere og senere Studier af denne interessante Gjenstand; fremstiller jeg endog Resultater i denne Henseende, der maatte være mindre trøstende med Hensyn til den Afbenyttelse, som vore Efterkommere kunne vente sig af Tørvmoserne, saa haaber jeg dog de ville fra en anden Side være meget kjærkomne, da de formentligen ville komme Sandheden langt nærmere end mine Forgængeres.

Da det endvidere i det Kongelige Rentekammers Brev til mig af 30. Mai 1837 var mig befalet, at indkomme med »Vink eller Forslag« til Tørvmosernes Afbenyttelse, saa har jeg i et fjerde Afsnit taget mig den underdanige Frihed at fremsætte nogle saadanne.

Elers Coll: Nr. 10. 6. Juni 1839.

underdanigst
Japetus Steenstrup.

Den store Vildmose,

ligger deels i Aalborg deels i Hjørring Amt, dog har det førstnævnte Amt størst Part i den saavel hvad Overfladen angaaer som med Hensyn til den deriværende Masse af Brændemateriale, da Mosens største Dybde findes i dens sydlige Deel. Denne Mose frembyder en uhyre lyngklædt Flade (omtrent 13000 Td. Land stor) der imod S. er begrændset af de høie Banker ved Biersted og Aabye, paa de 3 andre Sider derimod er omgivet af store Engstrækninger, hvis frodige Plantedække danner en grøn og levende Indfatning om den brune og døde Mose, og hvis Overflade ialm. ligger noget høiere end Mosens Bund. Disse Enge anslaaes til 3000 Td. Land, tilhøre Sognene Aabye, Jetsmark, Saltum, Ingstrup, Vrensted, Tolstrup, og gennemstrømmes af den fra Øster kommende Ryeaae, der i faa hundrede Alens Distance stedse følger Mosens Omkreds, og danner mere end en Halvbue omkring den og leder en Deel af dens overflødige Vandmasse ud i Liimfjorden. Engbeltet er imod V. meget bredt, den sydvestligere og nordligere Deel lidt smalere, paa det første Sted indknebet ved den store Sandbakke, som ligger tæt ved Toftegaardene, og som bærer efter Udtalen Navnet: Sandelhøi, og paa det sidste Punkt begrændset af de N. for Hammelmosegaarden liggende høie Tisebakker. Engene gaae efterhaanden mod V. over i det temmelig sandede, svagt bølgende Agerland, som udgjør Jetsmarks Sogn, og som, afskaaret ved Mosedrag og Sande, strækker sig lige til det 2 Miil derfra fjernede Vesterhav. Imod Ø. begrændses Mosen tildeels af den Lavstrækning, hvorigjennem den saakaldte Lindholmsaae løber, og som synes at ligge langt lavere end Aaeleiet for Ryeaae, hvorfor sikkert Vildmosens Bund vil findes at have end mindre Heldning til dette end til Lindholmsaaen, idetmindste hvad den sydøstlige og sydlige Deel af den angaaer. Da Høiden af begge disse Aaers Overflade vil indflyde væsenligen paa en tilkommende stærkere Udtørring af Vildmosen, maa jeg her anføre Hovedpunkterne af Hr. Landinspecteur Birchs omhyggelige Nivellering af Ryeaae i hele dens Løb og af nogle Punkter af Lindholmsaaen og dens Omgivelser.

Med Hensyn til Vandstanden i Lindholmsaae bemærker Landinspecteuren udtrykkeligen at zz er Høiden af Vandets Overflade paa den Tid da Nivelleringen blev foretaget, men at det netop stod en Deel høiere end det sædvanligen pleiede. Vildmosens hele Plantedække nærmer sig meest til en fugtig Lynghede, og bestaar deels af den al-

Nivellerede Punkter (litterære paa Situationskortet)	Relative Høider, Punkt til Punkt	Virkelige Høider over Punktet a.	Aaens Længde fra Punkt til Punkt	Aaens hele Længde fra Udløbet til ethvert Punkt
a. Vandets Overflade ved Udløbet i Veilen (almindelig Sommerhøide) }	0 Duod."	0 Duod."	0 Alne	0 Alne
b. Ved Aaehybroe	8"	8"	15,771	15,771
f. S. } Toftegaardene }	8 ¹ / ₂ "	16 ¹ / ₂ "	9,103	24,734
g. N. }	5 ¹ / ₂ "	22"	1,306	26,040
i. Ved Amtsskjellet	30 ¹ / ₂ "	52 ¹ / ₂ "	3,884	29,924
r. Vandrendens Bund under Hammelse Møles Vandhjul (det høieste Maal af Bagvand, som taales uden Ulempe) }	50 ¹ / ₂ "	103"	12,762	42,806
s. Den største Høide i Møllendammen, hvortil Vandet med de nuværende Dæmninger kan holdes }	66 ¹ / ₄ "	169 ¹ / ₄ "	120	42,806
oo. Tornbouet *) i Hvilshøi Enge	213 ³ / ₄ "	383"	35,672	78,478
zz. Lindholmsaae i Landeveis Linien fra Tornbouet	− 93"	290"		

*) I Manuskriptet staar vistnok Tornbouet; hvad der menes hermed er ikke klart. Udg.

mindelige Lyng, *Calluna vulgaris*, dels af Klokke- eller Moselyngen, *Erica tetralix*; de temmelig sammenhængende Strækninger som disse tvende Planter ifølge deres selskabelige Natur indtage, omgive hyppigen større og vidtløftigere Partier af Mosesiv *Limnolochloa caespitosa* og *Eriophorum angustifolium*, smalbladet Kjørul, idet disse snart mere enkeltstaaende, snart i tættere Buske og Tuer dække den hele Overflade. Lyngvegetationen er isærdeleshed meget stærk ved Randen af Mosen (omtrent 1 Fjerdingvej ud i Mosen), hvor den beklæder de saakaldte Tuer, der i et Par Fods Høide staae op af den bløde, næsten vellingartede Undergrund. Saavel Tuernes Størrelse som deres Udstrækning ind i Mosen afhænger alene af den ringere eller betydeligere Afstand fra een af de omliggende større Herregaarde, hvorfra dagligen hele Sommeren igjennem de store Flokke af Stude drives ud i Mosen, dels for at finde større Kølighed i den varmere Deel af Dagen, dels for at finde nogen Føde i de enkelte Mosesiv, Kjørul, og Stararter, som staae blandt Lyngen; da Kreaturerne ikke kunne bæres af det svage Mosetæppe, synke de ideligen igjennem og optræde paa denne Maade i Tuer den hele Strækning, hvor de have deres Gang. Saaledes fandtes ved Biersted, i den sydligste Deel af Mosen, kun ubetydelige Tuer, fordi Kreaturerne derfra sjeldnere drives ud i Vildmosen. Derimod vare Tuerne ved Hjermisløvgaard høie og gik over en Fjerdingvej ind i Mosen ligetil de saakaldte »Gaaseluner«, og ved Hammelsegaard vare de endnu større (over 2 Fod), og i hele Strækningen saa aldeles dækkede af det sværeste Lyng, at derved dannedes ligesom et Tag over dem, hvilket dog ikke var stærkt nok til at bære Mennesker, og idet det undrog Tuerne for Vandrerens Øine, gjorde Gangen derover ligesaa besværlig som farlig.

Imidlertid staaer der paa de fleste Punkter kun Lyngbuske paa Toppen af Tuerne; paa den øverste Deel af Tuernes Sider have Multebærplantene (*Rubus chamæmorus*)

¹⁾ At Tuerne allene fremkomme ved Udtrædningen sees, foruden af utallige Overgange, ogsaa deraf, at et meget jevnt Engstykke (af de saakaldte Reebenge til Hjermisløvgaard) blev for 3 Aar siden indtaget til Studedrivten, og er nu ligesaa tuet som Moseranden.

regelmæssigen deres Plads, saa de ligesom bekrandse disse; imellem Tueerne, især hvor disse ere mere aabne, slynge gjerne Tranebærbuskene (*Oxycoccus palustris*) deres lange Traadstængler i et tæt Fildt over Sphagnumstæppet. I Tuebeltet eller lidt inden for dette i den vildere Deel af Mosen, findes flere større eller mindre Aabninger i Tørvemassen eller Mosepytter, nogle større andre mindre; alle have de Vandet meget plumret og til alle Sider omgivet af den lodrette Tørvemassevæg; man kan neppe antage at der er Fisk i nogen af dem, selv i den største, de saakaldte »Gaaseluner«, som er den eneste der i meget tørre Somre ikke er udsat for at udtørre; i denne voxede en Deel gule Aakander (*Nuphar luteum*), og i dens Omkreds var ogsaa Vegetationen noget forskellig fra den øvrige Moserands og Moses (*Eriophorum vaginatum*, *Saxifraga hirculus*, *Agrostis stolonifera*, *Arctostaphylos officinalis*, *Salix repens* og tillige smaae Buske af El og duunhaarede Birk, *Betula alba*).

Har man nu naaet den indre Rand af denne Indfatning, som saaatsige omgiver hele Vildmosen, kommer man til den midterre Deel eller egenlige Skive af Mosen; her ophører Lyngen ialm. at være fremherskende; den almindelige Sphagnum danner derimod et sammenhængende Tæppe, hvorpaa hist og her findes enkelte Holme af Lyng, sjeldnere af Pors (*Myrica gale*). I det fugtige Sphagnumsmos voxe *Drosera longifolia*, *Dr. rotundifolia* (Soldug), Tranebær (*Oxycoccus palustris*), Rensdyrmos (*Cetraria rangiferina*); hvor Sphagnumsmosset er aldeles paa Hellingen og begynder at gaa ud: *Andromeda polifolia*, *Carex limosa* (Dyndstar), og er den allerede paa Overfladen forvandlet til en sort dyndagtig Masse, danner som saadanne store uregelmæssige Pletter mellem den øvrige Vegetation, da er Næbfrø (*Rhynchospora alba*) den karakteristiske Plante. Fra denne Tilstand gaaer nu Høimosevegetationen over i det mellemste Stadium, Mosesivets og Kjæruldens (*Limnochloa caespitosa* og *Eriophorum angustifolium*), og derfra gaaer den igjennem *Erica tetralix* (Moselyngen) som Forbindelsesled over til den fuldkomne Lynghede, *Erica* (*Calluna*) *vulgaris*, med dens efter Fugtighedsgraden og andre ydre Betingelser meer eller mindre troe Ledsager Porsen (*Myrica gale*), Mosebøllen (*Vaccinium uliginosum*), Kræklingen (*Empetrum nigrum*), Meelbær (*Arctostaphylos officinalis*), Multebærbusken (*Rubus chamæmorus*) og den krybende Piil (*Salix repens*).

Et betydeligt Drag, bestaaende alene af Sphagnum og saa fugtigt, at man kun med megen Forsigtighed og Fodraphed kunde komme over det eller forbi det, fandtes i den sydlige Side af Mosen, omtrent $\frac{1}{6}$ Miil fra Biersted, men indenfor dette Drag blev Mosen igjen fastere indtil man naaede den Grøft, som skal skille Stamhusets Eiendom fra Kongens, hvor Fugtigheden og den skjære Sphagnummasse atter tiltog stærkt. I den vestlige Halvpart af Mosen var unægteligen en større Eensartethed i Plantebedækningen, idet et Tæppe i midterste Stadium gjennemvævet med sparsomt Lyng strakte sig lige fra Toftegaarden til »Birkebuskene«, saaledes kaldtes en lille Plet af en haardere Overflade, som var bevoxet med 1—2 Alen høie dunede Birk, og ansaaes for at ligge $\frac{1}{2}$ Miil ude

i Mosen fra Toftegaardene. Men fra Birkebuskene af imod N. V. i Retningen omtrent af Hammelsegaarden bleve de store sorte Næbfrø-Pletter (bevoxede med *Rhynchospora alba*) overmaade almindelige og udbredte, saa man allerede træffer dem fra den modsatte Side, inden man fra Hammelsegaarden er kommen $\frac{1}{4}$ Miil ud i Mosen.

Vi finde altsaa flere Stadier i Vildmosens nuværende Vegetation (Bevoxning), hvoraf det ene er fulgt og følges af det andet, og hvoraf Sphagnumvegetationen er den ældste, og Sphagnumtæppet, som danner den hele store gyngende Grund, hvorpaa i Tidens Løb de andre Vegetationer have udviklet sig, strækker sig nu nedad i en Dybde, der næsten overalt er lig Mosens. De 7—8 øverste Quarteer af dette Sphagnumlag bestaaer af aldeles korte, seige, gjennemfildtede Mosstængler, der ere hvide og ligesom friske og synes neppe at have begyndt at undergaae nogen Fortørvning; under dette ufortørvede Moslag kommer en af opløst og mørkbrunfarvet Sphagnummos bestaaende vellingartet Masse, der er saa tynd og flydende, at næsten intet deraf vilde følge med det ellers godt indrettede Boer til Overfladen; paa mange Steder viste Boret, at denne flydende Masse hvilede paa den sandede Mosebund, der kun var dækket med nogle Tommer Tørv som indeholdt mange Blade af større Græsvæxter og af Flæg (*Iris pseudacorus* og *Sparganium*) og saaledes bar en forskjellig Karakter fra de øvrige Vegetationer, ved hvilke Vildmosen efterhaanden var dannet som den nu er.

Som en Følge af ovenstaaende Beskrivelse af Tørvemassen maae den øverste Deel ved Tørvgravningen bortkastes som ubrugbar da den bestaaer kun af det friske Mos og er saa seig at ikke den skarpeste Spade kan gjennemskjære den, hvorfor den ogsaa i en Tykkelse af 3, 4, 5 Qvartere paa eengang afskjæres; den mellemste Deel giver vel en meget løs og fuset Tørv, men den er dog til Nød brugbar, og er i Regelen den hvormed Omegnen i de fleste Tilfælde maa lade sig nøie; den nederste Deel derimod giver en fortrinlig Tørv, men i Almindelighed kun een eneste Tørv, da der kun er saa meget af denne gode Masse, som hin brune og tynde Velling ved Vandets Bortledning og ved Sammentrykning kan give. Til disse kommer undertiden som allernederste Tørv endnu en brugbar Tørv af den med Græsblade og Flæg gennemvævede Masse. Fra denne almindelige Beskaffenhed af Vildmosen gjøre imidlertid enkelte Punkter Afvigelser, og det navnlig ved Randen af Mosen; saaledes fandtes ved Biersted, ved den sydligere Side af Mosen, Tørvmassen heelt til Bunden at være Sphagnummasse, hvoraf den nederste Halvdeel var en jævn god Høimøsetørv, medens ved Toftegaard den hele Masse var af en bedre Bonitet og ofte tillod, at man grov 3 Tørv af det brunere og bedre Lag (de eneste Tørv man kan bruge af Vildmosen til Brødbagning, hvorfor de ogsaa benævnes »Bagetørv«); ved Hjermitssløvgaard var dette Lag i Regelen endog 2 Tørv tykt. —

Saa vel ved Toftegaarden, som ved Hammelsegaarden og ved Hjermitssløvgaard i de større Tørvgrave, som i en længere Strækning tillod at iagttage Bunden af Mosen,

viste det sig at i den med Græsblade blandede nederste Tørv (Flægtørv) stode Birkestammer paa deres Rødder ganske tæt ved Siden af hinanden, uden at sende deres Rødder igjennem Tørvemassen ned i Sandet. Denne Birkevegetations Levninger kunde jeg spore i Tørvten endog en god Fjerdingvej ud i Mosen fra den nordlige Side af (Hjermitssløvgaardens), saa der er al Rimelighed for at en Birkeskov tidligere dækkede den hele Flade, hvorpaa Vildmosen senere er leiret, og det saa meget mere som endnu ved Randen og i »Birkebuskene«, som ligger en halv Miil omtrent fra Toftegaardene, Birketræerne have holdt sig igjennem Aarhundreder, rigtig nok i deres buskede og duunhaarede Form. — Dog traf jeg den ikke med Boret under de talrige anstillede Forsøg fra flere forskjellige Punkter. Mosens Underlag er overalt grovt Strandsand i et Lag, hvis Tykkelse neppe paa noget Sted overstiger 2 Fod; dets Overflade er ingenlunde jevn, men nærmer sig nu og da mere til Mosens Overflade; ved Hjermitssløvgaard viste de parallelle Tørvegrave at disse høiere Strækninger af Bunden gik nøiagtigen i Retningen fra S. til N. og saaledes dannede »Rimmer«.

Under Sandet ligger en blaalig Sandmergel, overmaade rig paa Skaller af Saltvandsbløddyr: *Littorina littorea*, *Turritella*, *Natica*, *Lutraria*, *Mya*, *Cardium* og fl., et umiskjendeligt Tegn paa, at den hele Strækning i sin Tid var en Vig af Vesterhavet og Liimfjorden.

Af saadanne Natur- eller Kunstgjenstande, som kunde kaste noget Lys over Mosens Ælde, er der aldrig fundet Noget, hverken i Underlaget eller i selve Tørvten, uagtet Tørvgrøfterne indtage en Linie af 3—4 Miil idetmindste. Kun skal der een eneste Gang være fundet Stykker af en Hjortetak i Nærheden af Hjermitssløvgaard.

Vildmosen maa naturligens dele det Phenomen, at Randen ligger lavere end Midten af Mosen, med de øvrige Høimoser; men at den skulde danne et Mosebjerg, eller at Convexiteten af dens Overflade skulde vedblive at tiltage lige ind imod Midten, eller at den midterste Flade skulde være den høieste Deel af Mosen finder jeg megen Grund til at betvivle. Naar man fra Omkredsen af Mosen gik ind i den, var det øiensynligt at Overfladen hævede sig betydeligen — betydeligst i de første 700 Skridt fra Randen, mindre betydeligen i de derpaa næste 300 Skridt; indenfor et Belte af denne Bredde forekom mig Mosens Overflade at være omtrent horizontal (i enkelte Strækninger snarere maaskee concav end convex) og naar jeg efter en Radius var gaaet omtrent 2000 Alne ind i Mosen kunde jeg formedelst Overfladens Hvælving ikke see de mandshøie Tørveskruer, som stode ved Landingen (f. ex. ved Biersted); jeg ansætter derfor den Høide, som den mere hvælvede Deel har over det lavere Randpartie, for at være omtrent lig 10 Fod, og jeg antager at denne Hvælving skyldes ligesaameget den Sænkning og (om endog kun svage) Udtørring, som Tørvegravningen langs med Landingen, hvor uhensigtsmæssigen den endog indtil de sidste Aar har været, har foraarsaget,¹⁾ som den er en Følge

¹⁾ Da det ikke blot har megen videnskabelig Interesse at vide om Høimoserne virkeligen have en hvælvet Overflade, og denne Hvælvingens Beskaffenhed, men da det ogsaa m. H. til den

af den oprindelige Bugning, hvilken man af forskjellige Grunde tillægger den i et vist Stadium sig befindende Høimosetæppe.

Vildmosens Dybde, saadan som den fremgaaer af nedenstaaende Undersøgelser, er sikkert langt ringere end man hidtil havde anseet den, da man stedse havde antaget at den blev dybere mod Midten, en Forestilling, som var meget naturlig, naar man sammenlignede den med andre, men mindre Moser, og som i sin Oprindelse vistnok staaer i Sammenhæng med Anskuelsen om en rig og ejendommelig Planteverden i dens Indre, hvilken Anskuelse paa det følsomste vilde skuffe den Vandrende, der dagligen i nogen Tid forlader det frodige Engbelte, og det Liv og den travle Virksomhed, som den almindelige Høslæt fremkalder blandt de 1000der af Bønder, der i den Tid færdes paa Engene — og gjør en Dagsrejse ind i Mosen, hvor snart den hele muntre Omgivelse forsvinder for ham, hvor han ikke engang er istand til at orientere sig efter Omegnens høje Bakkestrækninger, Kirker, gamle Herregaarde etc., fordi Lysbrydningen af den over Vildmosen stedse svævende disige Luft gjør dem alle ukjendelige, og alle eens, idet den hæver dem høit op i Luften og paasætter dem ligesom gothiske Former. Den eensformige, sørgmodigt-udseende Vegetation, den fuldkomneste Stilhed (thi intet Dyr sees eller høres) og Faren for at blive siddende i det gyngende Tæppe, ere de eneste troe Led-sagere under Vandringen. Men lader os komme tilbage til Randen; her synes det just at man har Mosens dybeste Punkter og at man for Øjeblikket graver Tørv paa dem alle. Naar man fra Hammelsegaarden sætter ud i Mosen og gaaer i en Linie fra N. N. Ø. til S. S. V. træffer man Tørvemassen i de mindre Tørvegrave $5\frac{1}{4}$ Fod dyb, og idet jeg for omtrent hver 200 Alen undersøgte Massen og Dybden med Boret fandt jeg den ved Boringen b hele 6 Fod dyb—(c) $7\frac{1}{4}$ Fod—(d) 8 Fod—(e) $8\frac{3}{4}$ Fod—(f) 9 Fod—(g) $8\frac{3}{4}$ Fod—(h) 8 Fod—(i) 8 Fod og saaledes vedbliver det i denne Retning i en Linie, som udgjør over $\frac{1}{6}$ Miil i Længden.

Ved Hjermitssløvgaard, i den nordøstlige Side af Mosen er Dybden langt fra saa betydelig, men Tørvemassen bedre og mere eensformig; indtil Gaaselunerne, som ligger en god halv Miil inde i Mosen fra Nordsiden af, synes ikke nogen større Dybde at forekomme end 5—6 Fod, og den almindelige Dybde var 4— $4\frac{1}{2}$ Fod. Fra Toftegaarden til Birkebuskene og lidt paa den østlige Side af samme, en Linie fra V. S. V. til Ø. N. Ø., som anslaaes at være næsten $\frac{1}{2}$ Miil, fandtes ved 11 Boringer i Linien, foruden en Deel uden for samme, Dybden af Tørvemassen at tiltage paa følgende Maade: (se næste Side)

Imellem de 3 første Boringer var der omtrent 150 Alne, imellem de 3 derpaa følgende omtr. 200 Alne; imellem g og l vare Distancerne derimod meget større; for at overbevise mig om, at jeg ikke var stødt paa Rimme eller i Fordybninger, boredes der ved

hundredaarlige Gjenvæxt og Beregningen af en Moses Indhold af Brændsel vil i praktisk Henseende blive et væsentligt Moment at tage Hensyn til, var det meget at ønske at Rentekammeret vilde engang lade een af vore store Høimoser nivellere.

a. . . . 9 Fod	e. . . . 12 Fod	i. . . . 9 Fod
b. . . . $10\frac{1}{2}$ —	f. . . . 14 —	k. . . . 9 —
c. . . . $9\frac{3}{4}$ —	g. . . . 9 —	l. . . . 9 —
d. . . . $12\frac{1}{2}$ —	h. . . . 9 —	

hvert Punkt flere Gange, i nogle Favnes Afstand fra hinanden, men det viste sig altid at være den almindelige Mosebund, jeg havde truffet.

Fra den sydlige Side af Mosen, fra Biersted, hvor vi allerede have seet, at Tørvten var dyb og var Sphagnummasse ligetil Bunden, foretoges en lignende Undersøgelse med Boret. a var omtrent 100 Alen fra Randen.

a. . . . 100 Alne . . . $11\frac{1}{2}$ Fod	d. . . . circ. 250 Alne . . . 13 Fod
b. . . . circ. 200 — . . . $11\frac{1}{4}$ —	e. . . . — 250 — . . . 13 —
c. . . . — 200 — . . . 11 —	f. 13 —

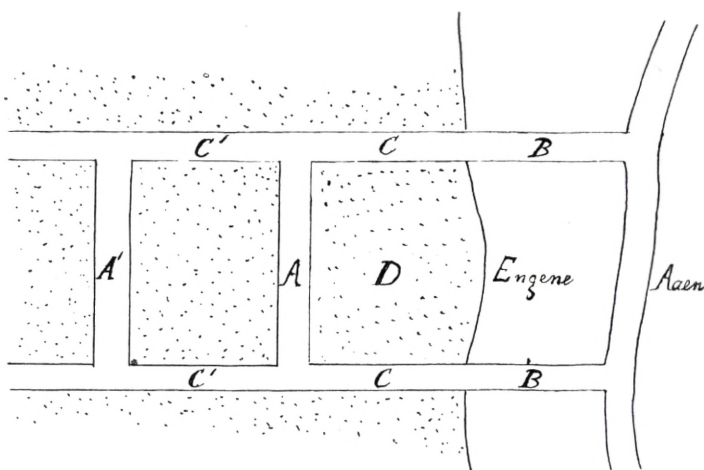
Det Boer, jeg den Dag brugte var kun lidet over 6 Alne langt, hvorfor jeg ikke altid fik noget af selve Underlaget med op, men derimod medbragte Boret stedse noget af en dyndblandet Tørvejord, som jeg fra Tørvegrøfterne og Boringerne nærmest Landingen let kunde erkjende for den underste Tørv.

Sammenstille vi nu disse Dybdeforhold med hvad vi have sluttet os til om Overfladens Hvælving, hvilken jeg efter en bestemt Iagttagelse nær Landingen (ved Toftegaarden) har seet at kunne beløbe sig til $2\frac{1}{2}$ Alne paa 100 Alnes Længde, saa fremgaaer det som ganske sikkert, at Vildmosen hviler paa en Bakke, rigtignok kun en svagt hvælvet Bakke, og deraf forklares det da let at Vandet har Afløb fra Vildmosen til alle Sider, ligesom ogsaa dette Forhold staaer i nøie Forbindelse med Ryaaes næsten $\frac{3}{4}$ cirkelformige Løb om Vildmosen. Et Gjennemsnit af Mosen fra Biersted til Hammelmosegaarden, eller omtrent fra N. til S., vil da have følgende Udseende.

Vildmosen vil da efter denne Bygning hverken høre til de meget dybe eller de uop skjærlige Tørvemoser, og en ikke vanskelig Beregning af den ene (eller de 2) Bagetørvs Brændeværdie ligesom af den løsere Mostørvs, vil give os Vildmosens Equivalent i Bøge eller Elleskov.

Allerede for lang Tid siden vilde Vildmosen have været utilgængelig for en stor Deel af dens Afbenytttere, fordi de med smaa Pytter havde saa aldeles opgravet det nærmest Randen liggende Belte, at hverken Heste eller Mennesker uden Fare kunde færdes der, heller ikke havde de den ringeste Plads tilbage at sprede deres store fusede Tørv paa, hvis ikke Stamhuset Birkelse havde væsenligen grebet ind i Maaden hvorpaa Benyttelsen skete og tvunget de omboende Bønder at grave paa bestemte Steder og i bestemte Linier. Det er i Særdeleshed Stamhusets Forvalter Hr. C. Mørup, der har sørget for disse Forandringer, saa at nu næsten den hele Tørvemasse kan benyttes, paa de Steder, hvor der graves, medens der i det Belte, som før var under Behandling kunde regnes $\frac{1}{8}$ af Massen som afbenyttet; thi hver Bonde grov sine Grøfter, hvor han fandt for godt, uden al Orden, gjorde idetmindste een og meget ofte 2 Tørvgrave om

Dagen, og forøgede endmeere Overfladens Ujevnhed og Uskikkethed til Tørvespredning ved at opkaste og lade ligge det øverste ubrugelige Lag af løst Sphagnum eller Mos. Da det forhen fornemligen har været Vandmængden, som har forhindret den rette Benyttelse af Vildmosens Tørvejord, saa var det Hr. M.s Plan at sørge paa eengang for Vandets Afledning og Tørvemassens regelmæssige Afgravning, hvilket sidste det falder meget vanskeligt at faae Bønderne til at udføre. For at skaffe den Deel af Mosen, hvori han vilde de skulde grave nogenlunde tilgængelig, lod han fra Ryaae grave 2de Grøfter over Engene indtil Mosen. Disse lod han forlænge ind i Mosen som 2de parallele Kanaler, 50 Favne fra hinanden (C. C.), heelt forbi det gamle Tørveskjær (D); i en bredere Kanal, som skulde forene de tvende andre, lod han det første Aar Bønderne grave deres Tørv (A); men da den store Fugtighed neppe tillod dem at grave Tørv end sige at faae den tørret, og der ingen Udsigter vare til at de Kanaler, som allerede vare, skulde kunne udtørre Pladsen nogenlunde, fordi den som en Svamp ind sugede Vandet fra den omgivne Masse, forlængedes C. C. Kanalen endnu længere ind i Mosen (C'. C'.) og forbandtes da atter med en Tørvgrøft (A') som løb \neq med A, hvorved det til Tørvgravning bestemte Stykke afsøndredes aldeles fra den omgivende fugtige Masse. Ogsaa kan man ikke andet end at stadfæste, at dette Stykke er betydelig tørrere end den øvrige Mose, og at Tørvmassen

regelmæssige Afgravning, hvilket sidste det falder meget vanskeligt at faae Bønderne til at udføre. For at skaffe den Deel af Mosen, hvori han vilde de skulde grave nogenlunde tilgængelig, lod han fra Ryaae grave 2de Grøfter over Engene indtil Mosen. Disse lod han forlænge ind i Mosen som 2de parallele Kanaler, 50 Favne fra hinanden (C. C.), heelt forbi det gamle Tørveskjær (D); i en bredere Kanal, som skulde forene de tvende andre, lod han det første Aar Bønderne grave deres Tørv (A); men da den store Fugtighed neppe tillod dem at grave Tørv end sige at faae den tørret, og der ingen Udsigter vare til at de Kanaler, som allerede vare, skulde kunne udtørre Pladsen nogenlunde, fordi den som en Svamp ind sugede Vandet fra den omgivne Masse, forlængedes C. C. Kanalen endnu længere ind i Mosen (C'. C'.) og forbandtes da atter med en Tørvgrøft (A') som løb \neq med A, hvorved det til Tørvgravning bestemte Stykke afsøndredes aldeles fra den omgivende fugtige Masse. Ogsaa kan man ikke andet end at stadfæste, at dette Stykke er betydelig tørrere end den øvrige Mose, og at Tørvmassen

deri er sunket mere sammen, og har erhholdt et noget bedre Udseende, skjøndt det kun er 3 Aar siden dette Foretagende begyndte. Den gode Virkning deraf vil da sikkert ikke udeblive, naar længere Tid er bortgaaet, og det Samme gjentager sig paa flere Steder, og iaar er der allerede begyndt paa den samme Fremgangsmaade i den Deel af Mosen, som af Stamhuset er udviist (under samme Forvalters Opsigt) til Tørvskjær for Saltum Sogn.

Da disse mange Kanaler koster Stamhuset ikke ubetydeligt at lade udføre, maa hver Bonde betale en liden Erkjendelse for det derved beredte og forbedrede Stykke, som han aarliggen opgraver, og denne Summa er i Regelen 7 $\frac{1}{2}$ for en »Græt« eller »Daggræt«, det vil sige saa meget som en Mand eller en Spade i een Dag kan oplægge.

Med Hensyn til den Masse, der aarliggen bortgraves af Vildmosen kan der nu, da der mere regelmæssigen graves, anstilles følgende almindeligere Oversigt. Ved at beregne omtrentligen Overfladen af alle de Grøfter og Grave, som de sidste Aar igjennem vare gjorde paa de forskjellige Steder, langs med Vildmosens Rand, og sammenlægge disse smaa Summer og deraf uddrage et Middeltal, fandt jeg at man kunde ansætte det Areal, som paa de nuværende Tørvskjærpunkter bortgravedes aarliggen, til lidt over 10 Tønder Land; antage vi nu, at til Veje etc. idetmindste man afgiver $\frac{1}{12}$ af det Areal, man aarliggen bortskjærer, saa vil det ikke være langt fra det Rigtige, naar vi anslaae den Overflade af Vildmosen, som hvert Aar bliver benyttet til 11 Td. Land, eller til $\frac{1}{1200}$ omtr. af Vildmosens hele Areal, efter Opmaalingerne = 13,000 Tdr. Land, og altsaa ogsaa den bortgravede Tørvemængde til $\frac{1}{1200}$ af Vildmosens oprindelige Tørvmasse, hvis ikke ved hele Aarhundreders skjødesløse Behandling et ikke ubetydeligt Belte, hele Randen rundt omtrent, havde aldeles tabt sin Værdi til Tørvskjær, og endog er til stor Hinder ved den øvrige Masses bedre Afbenyttelse, og hvis Mosens Dybde overalt havde været ligestor, saa at Midten havde haft lige saa dyb Tørv som Randen; dog kommer her ogsaa en meget væsenlig Ting at bringe med i Overslaget, at Tørven fra Midten af Mosen skulde tillige være ligesaa god som den nærmere Landingen. Da nu Boringerne havde viist os, at Randen overalt er meget dybere end den midterre Skive af Mosen, at det er dennes dybe vellingartede brune Masse, som ved Sammentrykningen bliver til Landsidens 1 eller 2 gode Bagetørv, og da selve Beskuelsen siger os at saavel Vegetationen er i Midten et eller tvende Stadier mindre fremrykket end Randbeltets, som ogsaa dens ude af al Vegetation værende Masse baade er løsere og lysere, saa vil ingen nægte mig, at det er højt anslaaet, naar jeg formedelst disse Bestemmelser kun fraregner $\frac{1}{3}$ af den Tid, hvori denne Mose efter de ovenanførte Forudsætninger maatte antages at kunne vare, og altsaa ansætter Varetiden til 800 Aar; hvilket isandhed er et meget langt Tidsrum; men slet saa længe vil den heller ikke slaae til; Forbruget deraf skulde da vedblive at være det samme; men dertil haaber man ikke, at der skal blive nogen Udsigt, thi selv om man ikke vilde tage Hensyn til det forøgede Antal af Forbrugere som Vildmosen

aarligen faaer, deels fordi Nabosognene havde naturlig Mangel paa Tørv, deels fordi de ved en alt for rask Behandling ere komne i Tørvemangel, og i begge Tilfælde maae tage deres Tilflugt til Vildmosen, vil dog den Forøgelse, som Forbrugernes Antal i de til Tørvskjær i Vildmosen oprindeligen berettigede Sogne bekomme, ingenlunde blive ubetydelig, da de nærliggende Heder og frugtbare Enges Opdyrkelse og Udstykning vil være Folkeformerelsen overmaade gunstig. Med Forbrugernes Antal pleie ogsaa Forbrugets Størrelse for hver Enkelt at ville tiltage; og med en stigende Kultur og Fordringer paa større Bequemmeligheder følger fornemligen et stigende Forbrug af Ildebrændsel; inden faa Decennier vilde, efter de senere Aartieres fremskridende Forhold, vist nok Forbrugernes Antal være steget til det Doppelte; og hvad Forbrugets Tiltagen angaaer, saa kan man allerede i de respektive Lodder se den Forskjæl, som et Par i de senere Aar nær Vildmosen anlagte Teglværker gjøre i Tørveskjæret. Ville disse Progressioner være rigtige, anseer jeg ikke Vildmosen for at kunne svare til et saadant Forbrug i mere end 4 Aarhundreder; og det maatte vist nok ansees for et godt Tidernes Tegn, om til den Tid Vildmosen ikke var mere.

Den mindre Vildmose

maa vel i Størrelse vige noget for den foregaaende »Store Vildmose«, men med Hensyn til interessante Forhold ved dens Dannelse i Tiden og Rummet staaer den ved Siden af om ikke langt over denne, og med Hensyn til sin Vigtighed for den nærmeste Omegn og derved for hele Landet turde den maaskee have en ligesaa stor om ikke større Betydning.

I en betydelig Lavstrækning, som i en Bredde af 2 Miil omtrent gaaer langs med Kattegattet ligefra Liimfjordens Udløb indtil Hurup, altsaa i en Længde af 3 Miil, ligger denne Vildmose, der ligesom en Deel af dens nærmere Omgivelser er dækket med en tæt Hedevegetation, idet mindste paa mangfoldige Punkter; uagtet de øvrige hedeklædte Strækninger oftere ere sammenhængende med Vildmosen, indbefattes de dog ikke under dette Navn, som allene bruges om den gyngende Høimose eller Sphagnum-Mose, der indtager den sydligere Deel af Lavstrækningen, den Deel nemlig, der ligesom en dyb og breed Vig gaaer ind imellem og omsluttet af de høiere Bakkestrækninger ved Kongslev, Kongstedlund, Dragsgaard, Lillebrøndum og Tofte, og kun fra Kattegattet er adskilt ved en mod Syden bredere og temmeligt lav mod Norden derimod meget smal og temmeligt høi Sandstrækning. Paa den nordlige Deel af denne Sandstrækning ligger de høie saakaldte Mulbjerger eller Dokkedalsbakker, der ere Botanikerne nok som bekendte formedelst deres noget eindommelige Vegetation. I mod Nord og i Særdeleshed i mod N. V. er Vildmosen begrændset af andre Mosepartier, hvilke vi siden ved Sumpmoserne ville komme til at omtale, og hvis Hedeklædning vi allerede have berørt; de højere Bakker, som begrænse Mosen mod V., S. og S. Ø. staae alle med temmelig bratte Skrænter ligeved Mosen, og have i Grunden formodenlig fast Skrivekridt.

Naar man fra Vestsidens Bakker kaster et Blik ud over denne uhyre Slette, kan man neppe overskue den; den synes eensformig overalt og ligesom indhyllet i en Taage; under Bakkerne seer man i en betydelig Deel af Længden løbe en lille Aae, som bortleder saa meget af Vandet fra de Partier, den løber igjennem, at Mosen i nogle Favnes Afstand paa begge Sider af den er temmelig tør. Saasnart man, f. Ex. fra Lille Brøndum Bakker, gaaer ud i Mosen og er kommen over den smale Strækning, hvorigjennem Aaen løber, og som er hist og her besaaet med smaae Ellebuske, træffer man, faa Favne hinsides Aaen, paa et Belte af høie Tuer, der ligge i en svampet, deels optraadt og udrørt Sphagnummasse, deels i en Masse der endnu nær Overfladen har nogen Sammenhæng ved Hjælp af de enkelte endnu voxende Planter. Nærmest Landingen eller Landranden ere disse Tuer højest, ofte $1\frac{1}{2}$ —2 Fod over Sphagnumsmassen; jo længere man kommer ud, des bredere og lavere blive de, indtil de forsvinde aldeles mellem Sphagnumsmossets Polstre. Paa Toppen af dem voxte især Mosesivet (*Limnochloa caespitosa*), Moselyngen (*Erica tetralix*) og Kræklingen (*Empetrum nigrum*); paa de højere og tørrere voxte Rensdyrmosset (*Cladonia rangiferina*) og den alm. Lyng (*Calluna vulgaris*) og Kræklingen maatte da vige. Paa Randen af dem havde Multebærplanten¹⁾ sit eneste Voxested, medens Tranebærbusken (*Oxycoccus vulgaris*) i alle Retninger løb imellem Tuerne over det kobberøde Sphagnum. Et Par Buske af *Betula pubescens* hævede sig op af Tuerne, og deres Toppe vare de eneste Øjemærker, hvorefter vi kunne rette vor Tilbagemarsch; Birkenes Stammer vare kun $1\frac{1}{2}$ Tomme i Diameter og af et ungdommeligt Udseende formedelst den Laadenhed som beklæder alle deres Organer. Har man tilbagelagt $\frac{1}{4}$ af Mosens Bredde, hvilket her kun er omtr. 3 Fjerdingsvej, ere allerede alle Tuerne forsvundne, fordi de aabenbart kun ere opstaaede ved Qvægets Gang paa et Tæppe, der er saa blødt, at det ved hvert Skridt nedtrædes 2—3 Qvarteer. Over hele det Indre af Mosen gaaer et rødt Skjær over et lysere, grønnere Grundfarve, hvilke Farveskygger hidrøre fra den overalt fremherskende Sphagnum, hvis ujevne Overflade snart i mindre Partier hæver sig, som smaa Puder, snart i større, ved sort hendød Masse eller klart Vand adskilte, Strækninger, Holme. Alenhøie Kjæruld (*Eriophorum alpinum*) ere de eneste Planter, som, yderst spredte, række synderligt op over Holmenes Mostæppe, der i utvungne Former, ej ulig engelske Blomsterbede, ere prydede med den ziirlige Andromedabuske (*Andromeda polifolia*); i de sorte Gange mellem disse Buske har Næbfrøet (*Rhynchospora alba*) sit ejendommelige Voxested, i Forening med dets troe Led-sager, den spæde *Carex limosa*; til en Afvexling finde vi nu og da mellem dem begge Arter af Soldug (*Drosera longifolia* og *Drosera rotundifolia*, især den første). Igjennem

¹⁾ Da jeg aldrig fandt Multebærbusken, *Chamæmorus vulgaris*, uden paa Tuerne (idet mindst ikke i en Tilstand, at den bar eller havde baaret Frugter) saa den altsaa kan siges at være bunden til disse, saa falder let det Spørgsmaal Een i Tankerne, ere Multebærplanterne først komne i Vildmoserne efter at de større Herregaarde i Nærheden af dem vare byggede og deres Kreaturer ved daglige Vandringer i Mosen havde dannet Tuerne?

en saa tarvelig og ensformig Vegetation — der kun hidlokker et enkelt levende Væsen og allermindst, som Almuen ofte høres forsikkre, er det rette Hjem for større og mindre Vildt (Raadyr, Hjorte, Harer, Urhøns, hvoraf kun de sidste i Tuerne vilde finde Læ, og i Bærrerne Føde, hvorfor der virkeligen ogsaa findes enkelte Flokke af dem) — fortsætter man nu sin Vandring omtrent en halv Miil, men er da nærved den modsatte, østlige Landbred og Tuerne begynde igjen at vise sig omtrent under de samme Forhold, som ved den vestlige, kun forekom det mig at denne hele Side var af en lidt tørrere Natur; selve Tuerne ere fastere og mindre høie; Lyngen er frodigere og stærkere, og Tranebærbuskenes traaddannede og sammenslyngende Stængler dannede et forbausende tæt og stærkt Fildt især paa Bredderne af Toftesøen, et af de mærkværdige Huller i Tørvmassen, hvoraf der gives flere i den østlige og sydlige Deel af Mosen; en af disse smaa Søer var omtrent 20—30 Skridt lang og bevokset med den hvide Aakande (*Nymphæa alba*), hvis Blade var rigeligen oversaaede med *Planorbis albus* og *Planorbis complanatus* (den sammentrykte og den hvide Skivesnegl); men for Fisk, sagde man mig, at Vandet var utaaleligt, hvilket er rimeligt, da det var temmeligt plumret.

Søer af selvsamme Beskaffenhed have ogsaa forhen de Strækninger været, som nu udgjøre Vildmosegaardens eneste Marker og Enge. For 80 Aar siden lod nemlig den forrige Ejer af Lindenborg 4 Søer udtørre ved betydelige Kanaler, hvoraf den ene forbandt Kattegattet med den nærmestliggende og største Søe, Møllesøen, som derved blev saa tør, at en stor Gaard, den ovennævnte Vildmosegaard, kunne bygges derpaa; denne Kanal fortsattes senere til Birkesøen og igjennem denne til den mindre Toftesøe; en anden Kanal forbandt den nordligere liggende Lillesøe med Birkesøen, saa det Areal, der nu anvendes til Agerdyrkning og Græsgang fra den før stillestaaende, ubenyttede Vandbedækning, beløb sig til omtr. 600 Td. Land.

I Afledningskanalerne seer man tydeligen, at det Lag, som danner Søernes Bund er det samme som det store almindelige Underlag under Mosen, og at det bestaar af Sand, grovere og finere, og under dette er Sandmergel med en Mængde af saadanne Havdyr, som endnu opkastes hyppigen paa Kattegattets Bredder, eller i Mængde leve nær disse. Hvor Kanalerne gaae igjennem Tørvmassen ere de omtrent skaarne 4 Fod ned i Sandet, og hvor de gaae igjennem Søerne seer man Søbunden ialm. staae ligesaa højt over Vandspeilet i Kanalerne, saa man nok tør antage, at det fælles Underlag ikke har viist store Ujævnheder paa dets Overflade. Dog gaaer der igjennem nogle af Søerne en lidt høiere Ryg, en saakaldt Rim, som kan spores at skjære Lillesøen, Birkesøen og Toftesøen i en Retning af S. V.—S. S. V. til N. O.—N. N. O.; og i Møllesøen, hvor selve Gaarden ligger, findes flere smaae, bølgende Partier (Punkter) hvoraf især det ene var mærkeligt, thi det var blevet gjennemskaaret, fordi Gaardens Forbrug af Sand der var taget, og nu saae man en halv Alen under Sandet en hvælvet, rund Steensætning, sat af Haandsteen, de fleste af et Gaaseægs Størrelse; under Stensætningen laae deels brændte og

forkullede Knokler, deels Aske, deels Levninger af Urner, saa der ingen Tvivl kunde være om at det var en aldeles urørt Begravelse fra Hedenold (Brændalderen) vi havde for os. Et Gjennemsnit af Mosen over dette interessante Punkt vil omtrent fremtræde saaledes, hvor a er Kattedgattet, b Landstrækningen mellem dette og Mosen, c Tørvemassen, som til alle Sider med næsten lodrette Vægge omgiver Mølløsøen (d); e Underlaget, og f Steensætningen.

Forpagteren af Vildmosegaarden gjorde mig ved dette mærkelige Fund af Antiquiteter opmærksom paa, at det var meget almindeligt at finde Skaar af Urner paa Gaardens Marker. Ved at gaae over et Stykke Pløieland overbevistes jeg om, at Hr. Ravnsborgs Ord var sande, og de flere Brudstykker af Urner, jeg fandt paa Furerne, røbede, at der maa have været flere af disse smaae Steensætninger, maaske endog i alle hine Sandbølger. Da Kjendsgjerningen, at en Steensætning var paa Søbunden og, at Søbunden er den samme som Mosens Bund, og altsaa paa samme Tid maa have været dækket med Vand eller været tør og beboelig samtidigt med denne, er af stor Vigtighed for Læren om Mosernes Oprindelse og Alder, kan man ikke være Hr. Ravnsborg forbunden nok for enhver Oplysning, han med Hensyn til disse Steensætningers Forhold til Omgivelserne eller deres Indhold af Kunstprodukter seer sig i Stand til at meddele.

Overalt omkring ved Randen af Søerne stod Tørvmassen som en næsten lodret Væg af 3—4 Fods Højde, f. Ex. ved Mølløsøen; ved den længere inde i Mosen liggende Birkesøe var den 4—5 og paa enkelte Punkter 6 Fod, men sjældent. I Væggene, lige saavel som i de godt anlagte lige Tørvegrøfter viste sig Tørvemassen fornemlig at være Højmosetørv; paa det sandede Underlag laae en sandblandet Tørv med Rødder af El, Birk og Piil, og undertiden af Eeg; derpaa kom en sortbrun og god, 1—1½ Fod tyk, Tørvmasse, der indeholdt en Mængde Tranebærstængler etc., og i dens nederste Deel var overmaade bladet; derfra og op til Overfladen var Massen kun Mostørv (af Sphagnum); næsten 4 Fod mægtig, med Striber af de til Traade og Trevler opløste Sivplanter: *Scirpus cæspitosus*, *Mosesiv*, og *Eriophorum*.

Daus Angivelser stemme temmelig med mine; han anfører (Msc. p. 183), at i det større Afstik ved Mølløsøen var Tørvemassen 4 Fod tyk og smudsiggul, altsaa meget umoden, ja en stor Deel af den var reen [?] Mostørv; nedad gik Massen over i en dunkelbrun, halv moden Tørv med *Oxycoccus* (Pag. 184). Dau angiver ogsaa at Mosens Overflade kun var 5 Fod over Engenes mellem Tofte- og Birkesøen, og der fandtes ogsaa umiddelbart under den levende Vegetation en brun Tørv, (mon naturligt?); han antager at Massen

ved Randen af Mosen, som nu kun er 3 Fod tyk, oprindeligen har været i det mindste 6 Fod (p. 186) og at den tiltager i Dybde imod Midten af Mosen.

Et andet Punkt i denne Vildmose, hvor Tørv graves i betydelig Mængde, og i langt større end ved Vildmosegaarden, er Gudumlund, forbi hvis Kalk- og Teglbrænderi den 2 Miil lange Kanal fører fra Liimfjorden af lige ind i Vildmosen, der netop ved sin Højmoservegetation adskiller sig ved første Blik fra de omliggende store Kjærmosestrækninger, som ligeledes gjennemskjæres af Kanalen. Uagtet den synlige Deel af Vildmosen her bærer Højmosens Udseende og Natur, saa er det dog rigtigt, at den største Deel af den Tørv, som skjæres og benyttes, er Sumptørv, som her stedse udgjør den nederste Masse; saaledes fandt jeg i Tørvegravene de 7 nederste Tørv skjærelige og gode, men de 5—6 øverste bleve i Reglen bortkastede, 1—4 fordi de vare saa svampede at de ikke kunde skjæres, og 5—6 fordi de vare af en saa skjør og sprød Masse at de ikkun ved Æltning kunde gjøres brugbare. Med den 6te Tørv syntes Vegetationen at have forandret sig, thi ovenfor samme fandtes El, Pors og Vidier indblandede, og rimeligen skyldtes Massens sprøde Tilstand disse Træers og Buskes Rødder.

Tørven afgravedes i store Flader, af indtil 10 Favnes Længde, hvilke i hele Kanalens Løb laae tæt ved Siden af hinanden og lodrette paa selve Kanalen; de vare nu i den Grad udgravede, at jeg i hele den Strækning, som var taget under Behandling, ikke kunde anslaae mere end $\frac{1}{10}$ af den oprindelige Masse at være endnu tilbage; der manglede derfor overalt Spredpladse, saa den skaarne Tørv vanskeligen tørredes. Uagtet kun 1 eller idethøieste 2 Tørv bleve siddende paa Bunden, kan man dog ikke nægte at en heel Deel under Behandlingen gik tilspilde; den øverste Masse nedkastedes altid, men den blev ikke altid udjævnet; i sidste Tilfælde optoges Tørvskjærefladerne til Agerbrug, et Øiemed, hvortil man maatte ønske at alle udgravede Tørvstrækninger bleve benyttede, saafremt de dertil vare beqvemme. Langs med Kanalen gaaer en Halvager, som er dannet af den af Kanalen opkastede store Mængde Sand og Leer; den var besaaet med Havre. Jammerskade var det at paa de store afgravede qvadratiske Flader den ikke-udjevne Masse af Husmændenes græssende Køer blev nedtraadt og nedættet i Underlaget; thi de enkelte Græs- eller Lyngpile, som Køerne der kunde finde, vare kun en ringe Erstatning for at Fladen senere bliver dobbelt saa vanskelig at behandle, ifald man vil indtage den til Korndyrkning (og dertil maatte de enkelte dyrkede Pletter give de bedste Opmuntringer) og for at den for Øjeblikket mindre gode og brugbare Tørvemasse bliver gjort uskikket til nogensinde at kunne bruges som Brændemateriale.

Til Værkets Forbrug var der denne Sommer skaaret 1,800,000 Tørv, men i andre Aaringer havde Forbruget været langt større, hvilket jeg ogsaa finder anført hos Dau for Aaret 1830 og foregaaende Aar; henved 3 Millioner Tørv synes at have været Midtallet af den Mængde, som var fornøden for Fabrikken allene, ikke tillige for de 30 ved samme arbejdende Familier. Der brændes nemlig blot af Kalk imellem 4,000 og

6,000 Tdr. aarligen, og hver Tønde fordrer omtrent 500 Tørv. Tusinde tørrede Tørv kommer Fabrikken paa 2 $\frac{1}{2}$; en Tønde Kalk har før indbragt 8 $\frac{1}{2}$. Da Tørven, der anvendes, er, som ovenfor anførtes, temmelig løs, regner Dau 4000 Tørv paa en Favn Brænde. I den smale Strimmel af Mosen, som laae vesten for den omtalte Aae, imellem Aaen og de høje Bakker, var unægteligen Tørvmassen betydelig dybere, og havde saavel i dens indre Structur, som i dens Vegetation langt mere Overeensstemmelse med den nordvestlige Sumpmose ved Gudumlund end ved den egenlige, indenfor Aaen liggende Vildmose, til hvilken jeg altsaa ikke regner denne Strimmel.

I daglig Tale indbefattes ikke den sydlige Deel under Navnet Vildmose, fordi den «ikke hører Grevskabet til» men Byerne Hurup; maaskee har ogsaa den noget forandrede Vegetation, man træffer i Hurupmosen, givet Anledning til Adskillelsen; thi nærmest Byerne og Landingen finder man et udstrakt Engdrag, hvorpaa staae hist og her Partier af smaae El, og længere inde ere mangfoldige Punkter tætbevoxede med høi Lyng, Pors, Mosepiil og Duunbirken. Nærmest Randen grov man kun 3 Qvarteer dybt, inde i Mosen var den største Dybde 2 Alne, uagtet en gammel Mand forsikkrede mig at der var omtrent 5 Alne til Sandet (Underlaget) paa sine Steder. Den stærkt indtrængende Vandmasse forhindrede dem fra at grave dybere. Massen var en rødguul umoden Møstørv, med en lidt bedre Masse i Midten (af 2—3 Tørvs Tykkelse); nedenfor denne blev den atter meget svampet og lysere, og gjennemvævet af mangfoldige Flæg- og Sivblade. Elle og Birketræer fandtes hist og her. Den øverste ubrugbare Deel nedkastedes i Gravene kun for at give bedre Fodfæste under Tørvgravningen, der undertiden var meget besværlig formedelst den vandrige og bløde Grund. For at kunde oplægge saa meget muligt i den korteste Tid graves Tørvene af en usædvanlig Størrelse (12", 6", 4"), hvilket netop her var mindre hensigtsmæssigt, da Spredelpladsene vare meget fugtige og den løse svampede Masse let trak al den Fugtighed til sig, som den kom i Berøring med. Af disse store Tørv regnedes 25 Snese ialm. paa et Læs, og en Karl ansaaes for at kunne oplægge 4 gode Læs om Dagen, naar en Dreng eller Pige bortkjørte dem til Spredelpladsene. Reisning og Skruening kan regnes her, som andre Steder, til halvt Arbejde. Et Læs Tørv havde i Egnen en Værdi af 3 $\frac{1}{2}$.

I ældre Grave var hist og her en begyndende Vegetation af en spæd Chara-Art, en Carex og Potamogeton natans; i endnu ældre var den nævnte Potamogeton aldeles fremherskende. I Grave, der vare 20 Aar gamle, stod endnu 3 Qvarteer Vand over de frodigt voxende Equiseta.

Elling og Jerupmose. (Vendsyssel).

Mosen bærer fornemlig Navn efter Byerne Jerup og Elling, beliggende Nord for Frederikshavn, til hvilken den største Deel af den hører; den øvrige, mindre, Andeel eier deels Raaberg Sogn, deels enkelte Gaarde i Mosberg. Med Hensyn til indre Forhold

danner denne Mose en naturlig Overgang fra de foregaaende Hømoser til de saakaldte Skovmoser.

Mosens Længdeudstrækning gaaer fra S. til N., ligesom de igjennem selve Mosen gaaende mærkværdige Rimme, hvilke ere 3—6 Fod høie Sandrygge, der med en Bredde af 8—16 Fod ligge (\neq) ved Siden af hinanden og bestaae af en mere finkornet Sandmasse, som hviler paa en grovere Strandsand. De høiere Punkter af Rimmene ere bevoxede med alm. Lyng (*Erica vulgaris*), de lavere med Moselyngen (*Erica tetralix*), og forresten med *Arbutus uva ursi*, *Euphrasia minor*, *Populus tremula* (en duunhaaret Form med overordentlige store Blade), *Pyrus malus*, *Myrica gale* etc. De lavere Strækninger, som ligge mellem Rimmene og altsaa gaae i samme Retning som disse, kaldes Dopper, og hvile ligesom Rimmene paa en grovsandet Bund. Disse Dopper ere tildeels fyldte med Tørvmasse — en Masse der paa mange Steder har hævet sig til den Højde og Modenhed, at den bærer samme Vegetation som Rimmene; men de fremherskende Planter derpaa ere dog *Eriophorum angustifolium* og *Scirpus cæspitosus*, hvilken sidste jeg oftere har kunnet spore, som sammensættende Deel af Massen, ligetil den nederste Tørv, og som altsaa karakteriserer de Punkter, hvor den forekommer, som fuldkomne Højmosedannelser. Dopperne og Rimmene begynde lige ved Kattegattets Havstok, og løbe fuldkommen \neq med den; de Rimme, der ligge den nærmest, altsaa de østligere, ere i Reglen de høiere, medens de Dopper, der adskille dem, ere mindre dybe end i den vestlige og sydlige Deel af Mosen, hvor netop Rimmene tabe sig betydeligen, og paa mange Steder knapt hæve sig over Doppernes eller Mosens Overflade. Af disse Rygge og Skier[?]¹⁾ findes der efter Hr. Landinspecteur Justitsraad Juuls Kort omtrent 40, og de kunne forfølges i en Strækning af 3 Fjerdingsvei i Længden, indtil de nemlig forsvinde, som det synes under Raaberg Klitter; det falder derfor naturligt at betragte Jerup og Ellingmosen som en Mængde ved Siden af hinanden liggende, kun faae Favne brede, men over $\frac{1}{2}$ Miil lange, Moser. Ved Hjælp af en Grøft, som til Vandets Afledning var ført over en Deel af disse Moser, saae jeg mig istand til at afgjøre, hvad flere Boringer lode formode, at Dopperne og Rimmene laae paa en fælles Masse, det grovere Sand. Ved et flygtigt Blik paa Egnen kunde man let antage, at Rimmene var Flyvesandslinier, der havde leiret sig over en stor Mose. Et Gjennemsnit tvært over en Deel af Dopperne og Rimmene viser sig omtrent saaledes:

hvor a er Rimmene, b Dopperne og c det fælles Underlag.

De østlige Dopper ere ikke fyldte med Tørvjord ialmindelighed (dog fandt jeg i Halvdoppen [?] og Fælledsdoppen flere Qvarkeer Tørv) men derimod med en dyndagtig

¹⁾ Ordet er vanskeligt at læse. Udg. Anm.

Masse, som er klædt med et rigt Græsteppe; de kaldes »Englodderne« og blive benyttede til Græsning eller til Græstørv, men lide i begge Tilfælde meget og blive overfyldte med temmelig store Tuer. De vestlige Doppe udgiøre den egentlige Mose; den nordvestlige Deel af den hører Raaberg til, Elling har derimod sin Part i den sydlige. Godheden og Dybden er yderst forskjellig. Den første gaaer paa den ene Side fra den daarligste Mostørv (af Sphagnummos allene) til den bedste Tørv, nogen Høimose kan opvise; ialmindelighed ere de østlige Mosedopper fusede i en høi Grad, hvilket ogsaa er Tilfældet med de nordlige Ender af de fleste Doppe; de sydligere Ender have derimod en god sort-brun Tørv næsten hele Dybden igjennem. Paa den anden Side see vi Tørvmassen gaae fra den almindelige fusede Mostørv i enkelte Doppe over til en fuldkommen Sumptørv, under hvis Dannelse især de forskjellige Græsarter have spillet en Hovedrolle; begge Arter finder vi paa mangfoldige Punkter at antage noget af Skovmosernes Natur, idet der i deres nederste Deel, men dog sædvanligere i deres midterste Deel, findes et Lag, der fortrinsviis og paa mange Steder udelukkende er dannet allene af Grene og Løv af Birkebusken og Bævreaspen (*Populus tremula*) samt Pors og Bølle etc.; dette Lag kaldes overalt i Eggen »Pindetørv«, er $\frac{1}{2}$ —1 Fod tykt, og især i Raaberganpart af Interesse formedelst den Lighed, det har med enkelte af Martørvlagene, hvilke senere skulle beskrives. Forskjellen i Godheden af Tørvmassen ligger altsaa langt mere i de enkelte Doppers Natur, end i Forskjelligheden af Lag i hver Doppe, og det er overhovedet meget paafaldende at see, selv i den indre Deel af Mosen, at af 2 langs med hinanden løbende Doppe, kun ved en Sandvæg af faae Alnes Bredde skilte fra hinanden, kan den ene have en god og dyb Tørv, medens den anden kan med en ringere eller større Dybde frembyde en saa løs og fuset Tørv, at Beboerne ikke ansaa det for Umagen værdt at benytte den. Den almindelige Dybde synes at kunne regnes for 9 Tørv, og »Grættet« paa et Punkt af denne Dybde ansees for at have været meget godt; 5—6 Tørv giver kun et »daarligt Græt« men 11—12 Tørv ansees for et usædvanlig godt; der gives dog Punkter hvor Massen kun er 4 Tørv dyb. I Østsiden af »Mosen«, i een af de yderste Doppe fandt jeg 7 Tørv; hvoraf de fleste havde et hvidt Overflug (Gips); de 4 nederste vare de bedste; i andre af Jerups Doppe saae jeg regelmæssigen de 3—4 øverste stedse at blive bortkastede, medens kun de 2—3 nederste bleve (eller kunde blive) afbenyttede. Ved Krageskovgaarden (imod S. V.) var Tørven $2\frac{1}{2}$ Alen dyb, men kunde dog formedelst Vand ikke endnu afbenyttes lige til Bunden; den svampede Tilstand var saa meget tilbagetrængt, og kun 1 Tørv i alm. blev bortkastet; de øvrige vare meget gode. I Raabjerg Sogns Anpart (den nordvestlige Deel) blev der sædvanligen gravet 10 Tørv dybt, og et Par af dem idetmindste blev bortkastet.

Behandlingen af Tørven saavel som af Mosen er daarlig og bør forandres, om det er muligt, selv hvis det kun kan skee ved Indskærpelse fra høiere Autoriteter. For uden det at megen Masse gaaer tilspilde ved mindre passende Redskaber (Tørvegaffel; An-

vendelse af en Spade allene) medtages Mosen især ved den Maade, hvorpaa Gravene gjøres. Hver Arbejder gjør nemlig om Dagen 2 saakaldte »Græt« α : graver hver Dag af 2 Tørvegrave, hver paa 12 Bænke og hver Bænk igjen paa 10 Tørv (i Bredden). En Arbejder vil altsaa dagligen omtrent skjære 2000 Tørv, naar man antager at han graver i en Middeldybde af 7—8 Tørv (thi enten Massen er 5 eller 11 Tørv graver han kun 2 Græt, da Graven vilde løbe aldeles fuld af Vand medens han om Middagen nød sit Maaltid eller hvilede sig) og altsaa i 3 halve Dage 3000 Tørv; Reisning, Skruening og Stækning regnes her paa Grund af disse Omstændigheder til $\frac{1}{3}$ af Skjæretiden, saa de 3000 Tørv altsaa staae færdige til Hjemkjørsel efter 2 hele Dages Arbejde af een Mand, og for en Udbetaling af Bonden af 3 \mathcal{R} , thi en Tørvskjærer faaer af Bønderne 16 β med Kost eller 1 \mathcal{R} 8 β uden Kost om Dagen. Den eneste By, hvortil Jerupbeboerne have Afsætning af deres Tørv, er Frederikshavn, hvor et Læs, lig 30 Snese, til hver Tid betales dem med 3—4 \mathcal{R} , eller med 2 β Snesen. 3000 Tørv er 150 Snese eller 5 Læs, der til høieste Pris indbringe 20 \mathcal{R} , men da skal det ogsaa være lutter gode og sorte Tørv, hvoraf vi nu vide at der er en mindre Mængde; tager han derfor nogle gode og nogle af Middelgodhed (thi den daarligere fusede Tørv vil man i Byen slet ikke have) er det godt betalt, naar han for sine 5 Læs Tørv faaer 3 Rd.; derfra gaaer nu Bondens udlagte 3 \mathcal{R} i Arbejds løn til Tørvskjærerens, og for de 15 øvrige Mark kjører nu Bonden (Eieren) 5 Gange fra sit Hjem til det $\frac{1}{2}$ Miil derfra liggende Tørvskjær, og 5 Gange den samme Vei tilbage med fuldt Læs; desuden 5 Gange med fuldt Læs ad de mest ufremkommelige Veie til Byen Frederikshavn, der er over 1 Miil borte fra hans Hjem α : i 15 Mark skal han finde sit og Hestenes Arbejde samt Føde betalt, i de 5 Dage, der medgaae, og desuden fra regne noget for Slid paa Vogne og Redskaber og for Tørvmassens egen Værdie, hvilken sidste neppe her kan blive større end at være Midlet, hvorved der sættes Værdie i hans, Folkens og Hestenes Arbejde paa en Tid, da de kunne lettere undværes fra Agerbruget. Forsaavidt som denne Billighed i Anskaffelse af Brændmateriale kommer andre Statsborgere tilgode, kan man ikke sige, at den egenlige raa Tørvmasse ikke her havde nogen selvstændig Værdie, da denne bliver overført fra at være Bondens til at blive Kjøberens. Dette kan man derimod ikke antage om den Masse, som ved en skjødesløs Behandling bliver, for en Tid eller for stedse, gjort ubrugelig og utilgængelig i selve Mosen.

Den Uskik at nedgrave sig 2 Gange om Dagen har for Øieblikket sin Nødvendighed deri, at der ikke kan graves meer end een Gang i en Grav, fordi den i faae Timer staaer aldeles fyldt med Vand. Denne Ulæmpe maatte man unægteligen allerførst sørge for at faae afhjulpen, og det synes mig at de mange i een Retning løbende smaa Moser netop vilde lette Arbejdet meget; man maatte da grave en stor og temmelig dyb Kanal eller Grøft (igjennem) tværs over dem; uagtet deres forskjellige Dybde vilde den let kunne føre Vandet fra dem alle, og dens Længde behøvedes kun at være meget ubetydelig; man kunde vel ogsaa blive enig om at grave i een Doppe, da vilde den snart kunde blive

til en stor og god Tverkanal, som vilde være af Vigtighed, da saa mange Doppe anastomosere, snart her, snart der, og da alle Skifter gaae igjennem alle Doppe. En Bæk, som i den østlige Halvpart af Mosen løber i Retning med Rimmene og siden fra dem ud i Kattegattet, vilde, ifald den blev lidt opryddet og ved et Par almindelige gode Grøfter sat i Forbindelse med nogle af de nærmeste Doppe, allerede gjøre større Tjeneste end de mange smaa Rander, hvorigjennem Enhver søger at bortlede ikke Mosens overflødige men overflydende Vandmasse.

At Tørvgravens Antal paa denne Maade er temmeligt stort, vil let indsees, selv om man paa enkelte Steder træffer flere, som ligesom foroven smelte sammen. Imellem hver 2de Tørvgrave maa afsættes en Mellembænk, der idetmindste udgjorde $\frac{1}{4}$ af den Masse, der var bortskaaret i Gravene, da disse vare meget smaae og Mellembænkene maatte være temmelig tykke for ikke øieblikkeligen at indlade Vandet. Paa Mosens Bund bliver i den bedre Deel siddende een eller 2 Tørv, og i den dybere og bedste Deel af Mosen idetmindste 3 Tørv, hvilke formedelst det indpibende Vand ikke kunne skjæres, og som i det mindste udgjøre $\frac{1}{8}$ eller $\frac{1}{6}$ Deel af Massen, og en langt større Deel af den egenlige Brændselværdi, fordi det er den bedre Masse. Betænkes nu at i Jerup- og Ellingandee idetmindste 2—3 Tørv, som bestaaende af frisk Mos saaatsige, bortkastes enten ved Siden af Gravene for endmere at gjøre Overfladen ujævn og uskikket til Tørvspredning, eller i selve Gravene, hvor de imidlertid ikke udjævnes, saa kan man sikkert ikke indrømme at Beboerne have Nytte af mere end Halvparten af det Terrain de gennemgrave og om ikke Hælvten af den Halvpart, der blev tilbage, gjøres ubrugelig for dem i Fremtiden.

I Raaberg Andeel af Mosen er Behandlingen for saa vidt værre, som Gravene ikke lægges ved Siden af hinanden, men spredte over hele Mosen.

Af Beboerne mærkede jeg tydeligen, at der i Egnen ikke var nogen Troe til at en Mose nogensinde kunde opskjæres, og at det var een af Hovedgrundene, hvorfor man omgikkes saa lidt skaansomt med dem; men at selv Elling og Jerup snart vil føleligen kunne overbevises derom, skjøndt de ansees for at være, og er det virkelig, usædvanlig rigeligen forsynede med Tørvskjær, vil en kort Beregning, der vel her er paa sit Sted, tilstrækkeligen vise. En Gaard paa 2 Tdr. Hartkorn, største Lodseiergaard i Jerup, har en Lod i Mosen, som efter Udskiftningskortet af Hr. Justitsraad Juul er 2400 Alne lang og 200 Alne bred, i Kvadratmaal altsaa 480,000 Kvadrat-Alne; derfra maae vi formedelst Rimmene regne idetmindste $\frac{1}{4}$, og altsaa antage vi Overfladen af Tørvmassen i denne Lod at være 360,000 Kvadrat-Alne; i een Doppe allene udgjorde Overfladen af Tørvpytterne eller de smaa Grave (efter en Beregning jeg gjorde paa selve Stedet) 7,920 Kvadrat-Alne (180 Alne i Længden og 44 i Bredden) og i de andre Doppe tilsammen var der saavel efter mit Skjøn som efter Eierens Angivelse gravet omtrent ligesaa meget; ialt omtrent 16,000 Kvadrat-Alne, eller over $\frac{1}{23}$ af den oprindelige Overflade. Men alt dette er bortgravet siden Udskiftningen 1821, altsaa i 16 Aar, og derfor maatte man

vente at Mosen endnu maatte holde ud i 22×16 Aar eller omtrent i 350 Aar, i hvilket Tilfælde der vilde være overmaade gode Udsigter. Herved er nu at gjøre disse vigtige Bemærkninger, at der, hvor tarveligen man end omgaaes med en Mose, dog gaaer meget bort, som man ikke kan komme til at benytte, hvilket endnu i en høiere Grad maa blive Tilfældet med denne Mose, der allerede er saa forgravet iforvejen, saa vi sikkert anslaae det dobbelt for lavt, naar vi for Fremtiden vilde antage at en $\frac{1}{7}$ eller $\frac{1}{8}$ blev allene ubenyttet eller ubenytteligt, hvorved Mosen endnu vilde strække til i 300 Aar; fremdeles at den her til Exempel valgte Lod netop er den største Lodseiers og hører til en Gaard paa 2 Tdr. Hartkorn, altsaa en dobbelt saa stor som Lodderne til de andre Gaarde paa 1 Tde. Hartkorn, hvilke Lodder altsaa ere dobbelt saa stærkt medtagne, da en Bondefamilies Forbrug paa en større eller mindre Gaard omtrent blive den samme, saalænge Talen er om Brændsel i selve Huset, og sælges der fra begge Steder Ildebrændsel, viser Exemplet at det oftest er det mindre Sted, der sælger meest. Denne eneste tilbageblevne større Gaard fik 1836 Tilladelse til at udparcelleres i 2 lige Dele; Tørvelodden bliver altsaa ogsaa fra nu af paa lige Maade benyttet af begge Familier, hvorimellem den deles, α : den bliver sat fuldkommen i Lighed med de andre Lodders, og varer nu naturligen kun den halve Tid, eller 150 Aar, forudsat at en Bondefamilies Beqvemmeligheder, hvortil Ildebrændsel er nødvendig, i dette Tidsrum ikke synderligen tiltage; at Frederikshavns aarlige Opkomst ikke skulde medføre langt større Forbrug af Tørv, end for Øieblikket, og forudsat at Folkemassen og Udskiftningen i de paagældende Byer i den lange Tid skulde staae stille — ikke at tale om at der ikke, saaledes som nu ofte skeer, maatte afhændes smaae Parceller paa 10, 20, 60 Rdl. til Udenbyes, som lade det bortskjære til Sælgetørv, lutter Forudsætninger, som man af høiere Grunde maatte ønske at finde Sted. —

Forresten er denne interessante Mose ikke det eneste Sted, hvor jeg fandt Rimme og Dopper; thi sønden for Liimfjorden mellem Mou og de saakaldte Dokkedalsbjerge, ligeledes langs med Kattegattet, traf jeg mangfoldige Rimme liggende ved Siden af hinanden og bevoxede med en overordenlig stærk Hedevegetation; Mellemrummene mellem dem vare ogsaa fyldte med Tørvmasse, men der var ikke begyndt at grave der endnu; de vare ogsaa, skjødnt temmelig fugtige, bevoxede med Lyng, men især med Pors og andre smaae Buske, saa der med Tiden vil danne sig et godt Lag af »Pindetørv«. Ogsaa her var det tydeligt at Rimmene vare de paa hinanden følgende Havstokke, som Kattegattet efterhaanden opkaster og trækker sig tilbage fra. Jeg har al Grund til at formode, at det samme Phenomen kan iagttages i det lave Land N. for Liimfjorden f. Ex. ved Sæby, men det var mig ikke muligt at lægge min Reise derhen.

Lennestedmose.

Med denne Mose gaae vi over til de egentlige Skovmoser, saadanne som aabenbart skyldte en meget stor Deel af deres Masse til en tæt Trævegetation som for det meste baade har voxet i og omkring den Fordybning, hvori Tørven har dannet sig.

Denne Mose ligger i Vreilev Sogn, i den Forlængelse af dette Sogn som gaaer ind i den højere Hedeegn; den ligner fuldkommen de almindelige Hede-Skovmoser, hvorom man nu ikke længere finder nogen Skovvegetation; den er temmelig smal og er rig paa Træer: El, Birk (der udgjøre Flertallet, saavidt Forholdet kan undersøges i den blottede Deel af Mosen) og Egetræer; disse sidste af en ikke ringe Størrelse. Da intetsteds var gravet tilbunds, lader sig intet sige med Vished om Fyrretræernes Forekomst. En Deel Birk laae fra Landingen eller Randen indad i Mosen; ellers saa jeg ikke Træerne at ligge i nogen almindelig Retning. Mosen er meget dyb, men ikke i dens hele Dybde lige god eller ensdannet sammensat. Den øverste Skorpe, som gaaer 2—3 Qvarter dybt, er en ubrugbar løs Fustørv, der enten kastes til Side eller nedkastes i de forladte Tørvgrave; under denne kommer en sort og god Tørvmasse, som giver en fortrinlig Tørvkul, og som idetmindste er 2 Alne dyb, men desværre er allerede saa at sige bortskaaret.

1. Boring. For nøjere at undersøge den oprindelige Tørvmængde, boredes i den nordlige Side af Mosen, tæt ved Randen, ligeoverfor det nærliggende »Slemhuus«, paa et lille Stykke, hvor endnu den naturlige Overflade var tilstæde. Den hele Dybde var her kun . . . ¹⁾ Qvarter fra Overfladen begyndte de ovenfor tydelige Plantelevninger at forsvinde, og Tørvmassen forblev god lige til de nederste 1½—2 Tommer, der vare svampede og bestod af lange traaddannede Sphagnumstængler.

Over Mosen førte en Tørvvej til fælleds Afbenyttelse for alle Lodseierne; denne laae tildeels i den naturlige Overflade af Mosen, og var flere Fod over den Flade, til hvilken man havde bortskaaret Tørvmassen; her saae man altsaa, hvor høit Mosejorden oprindeligen havde gaaet. Paa en blottet Tørvvæg af over 2de Alnes Høide laae under den øverste fusede Masse (der her var lidt forskjellig fra den ovenanførte ved Randen) en meget god Tørvmasse, der var over 3 Qvarter tyk og ligesom spækket med Birke-træer, og desuden fandtes en endnu bedre sortbrun Tørvmasse, som i sit Brud viste sig at være en Blanding af Sump- og Skovtørv.

2den Boring foretoges omtrent midt i Mosen fra den Flade, hvortil Mosen var bortgravet, og hvorover der paa dette Punkt havde ligget 4 Fod eller 2 Alne god Tørvmasse; desuagtet kunde man endnu grave gode Tørv indtil en Dybde af . . . ²⁾ under denne Flade.

Forhen er der vel gravet mindre hensigtmæssigen, man kunde sige uordenligen; men da man nu bortskjærer hele Lag af Mosen paa een Gang, idet man begynder fra Midten og graver ud til alle Sider, saa gaaer der kun lidt af Tørvmassen tilspilde. — Eengang har man borttaget et Lag over hele Mosen, og anden Gang er man allerede gaaet halvt over den; paa enkelte Punkter er der begyndt paa en 3die Overgang; man maa derfor ifølge Boringerne, Mosens Tilstand og Massens Beskaffenhed antage, at $\frac{2}{5}$ af den oprindelige Brændselsmængde er borttaget. Underlaget er Hedegrus med mange Smaasteen og deriblandt hyppigen Flintstykker.

¹⁾ I Manuskriptet mangler Tallene. Efter Dagbogen skal der staa 2 Alen. Udg.

²⁾ I Manuskriptet mangler Tallet. Udg.

Tørvene, de øverste undtagne, som kaldes Huusholdningstørv, benyttes til Tørvkul, der virkeligen ere meget gode; de graves derfor meget lange og smale, 13"—14" lange og $2\frac{3}{4}$ " i Fiirkant.

Et Læs Tørv regnes til 40 Snese, men man sælger dem sjælden uden som Kul; man faaer fra 2 indtil $2\frac{1}{2}$ Tønde Tørvkul af et Læs. —

Naturligst bliver det nu at tage de øvrige »Kulmoser« i Vendsyssel, da de foruden i S sammensætning og Bygning staae meget nær ved foregaaende Mose, tillige benyttes til samme Øiemed. Det er især Sognene Torslev og Jerslev, som ere rige paa Moser af denne Natur.

Sortemose

ligger i Torslev Sogn, er meget lille, kun omtr. 10 Td. Land; den har været aldeles beklædt med Høimosevegetation, hvoraf den har faaet sit Navn, der hyppigen bliver anvendt som et Klassenavn, ligesom »Lyngmoser«. Birketræer finder man i hele Massen, saa at sige; Fyrretræerne, der her benævnes Tyrrepinde c: tjæreholdige Pinde, findes hyppigt ved Randen og staae alle paa Roden; enkelte findes ogsaa midt i Mosen; Stammerne og Rødderne er vredne i alle Retninger og kun faae af dem naae en Størrelse af et Qvarteers Gjennemsnit; da de ere saa smaae, seer man dem ogsaa mange Gange staae meget tæt sammen; Høiden har neppe overgaaet faae Fod. Hele Mosen var paa lidet nær opskaaren; kun $\frac{1}{60}$ af den antog jeg endnu at være tilbage; ved den ene Side stod nemlig endnu en uopskaaret Tørvbrink; Massen var her dyb; deraf bortkastedes de 3 øverste Tørv, og 7de og 8de Tørv var endnu svampet. Birkestammer gjennemkrydsede Massen. Paa enkelte Punkter laae endnu et Par tynde Tørv over Underlaget, der dels var almindelig Hedegrus, dels var en leragtig Masse, lig den omtrent, som findes allernederst i de sjællandske Skovmoser ved Rudersdal etc. De tvende endnu hist og her tilbageværende tynde Tørv vare af den ægte sorte Hedetørvmasse, som allene er dannet af de fine Blade af Græs- og Halvgræsarter i den Tid da Mosesiven (*Limnochloa caespitosa*) var aldeles fremherskende; man seer endnu mange af denne Plantes Blade og bladdannede Stængler at gaae i en næsten lodret Stilling igjennem Massen, hvilket paa mange Punkter giver Tørvens Udseende af at være straalet eller traadet i Bruddet, medens det paa andre Punkter gjør den pibet. I hele den udgravede Mose finder man en Mængde lyngklædte tuedannede Smaahøie, som man ikke ret godt kan antage for at have ligget oprindeligen der førend Mosens Dannelse; de synes snarere at være Levninger af Mellembænke og Afrydninger, hvilke samme ere overføgne med Sand og Tørvsmuler.

Langmose.

Denne Mose ligger lige S. for foregaaende, med hvis øverste Lag den synes at have en stor Overeenstemmelse; maaskee har den ogsaa en tilsvarende Beskaffenhed i Dybden,

men derom tillod Behandlingsmaaden mig ikke at erholde nogen Vished. Dybden var ifølge Boringer 4 Alne 2 Qvarteer i Midten af Mosen, nærmere Randen derimod kun 3 Alne. Det øverste Lag, som gaar 1 Alen dybt, er en meget fuset Sphagnumtørv hvorunder ligger en temmelig god og sort Tørv. Mere end een Trediedeel af Overfladen er allerede bortskaaren, dog kan man regne at midt i Mosen sidder endnu den halve Deel af den oprindelige Brændselsmængde. Mosen hører deels til Skjæve, deels til de udenfor dette Sogn liggende Gaarde: Dybvad, Kjølsegaard og Hjermitløvgaard¹⁾ m. fl. Tørvten blev ikke anvendt til Kul.

Sømose

hører kun den ene lille Gaard, Sø, til, og burde derfor heller ikke være stærkt medtaget, hvilket den dog er, naar man ikke tager dens betydelige Dybde i Betragtning. Den deles ved en »Rim« eller en høiere Ryg i Bunden i tvende Halvdele, hvoraf den, der laae Gaarden nærmest, var omtrent 4 Alne dyb, medens Dybden i den anden Halvdeel fandtes at være over 8½ Alen.

Tørvmassen der var af den ikke just faste Hedemosetørv, gav grove og løse Kul, af hvilke man kunde faae 4 Td. af eet Læs Tørv.

De i Mosen fundne Fyrretræer vare temmelig store og næsten alle knækkede.

Daarebakmose.

Af samme Hedemosenatur, som foregaaende og ligeledes med en Mængde Fyrretræer. Massen gav fastere og bedre Tørv og disse igjen bedre Kul, som forholdt sig til dem fra Sømosen som 2 : 1., da man i Smedierne regner 1 Td. af de første = 2 Skjeeper Steenkul og 1 Td. af de sidste = 1 Skjeppe Steenkul.

En Tørvestak tager 1½ Læs Tørv og deraf brændes 6 Tdr. Kul, hvoraf hver kommer paa 24 ^B, naar de sælges, altsaa ialt 9 ^B for Kullene af 1½ Læs Tørv. En saadan Stak (paa 1½ Læs) var 20 Qvarteer lang, 8¾ Qvarteer høi; ved Foden 1½ Qvarteer bred og ved Toppen 1 Tørvlængde (omtrent 9 Tommer) bred.

Jerslev Kulmoser.

Mange, men i de fleste Tilfælde meget smaae, Hedeskovmoser ligge i Jerslev Sogn; de ere alle af en betydelig Dybde, der hos mange gaae indtil 6—7 Alne; desuagtet er der en Mængde, hvori der ikke længere kan graves nogen Tørv; i enkelte kan man træffe ½ eller ¼ af Massen tilbage; i andre derimod finder man endnu 3 til 4 Alne overordentlig god Tørvmasse paa Bunden af de allerede forladte Moser.

Der graves desværre meget uordenligen, saa at over en Fjerdedeel af den Masse, som bortskjæres, bliver ubenyttet; en stor Deel deraf nedkastes sædvanligen i Tørvegravene,

¹⁾ Rettet efter Dagbogen. Udg.

men udjævnes ikke, som det burde, for senere bedre at kunne sammenælttes med den øvrige Masse. En anden Fjerdedeel staar tildeels i Mellembænkene. Spreddepladser (Læggepladser) mangle aldeles; for at forskaffe sig nogenlunde bekvemme Pladser hertil pleie Beboerne at afskrælle det øverste med stor og tæt Lyng bevoxede Lag, hvilket nedkastes i de allerfleste Tørvgruber.

Æltning kendes ikke, skjøndt den vilde være af megen Nytte; for at spare den Tid som det tager at afstikke de enkelte Tørv baade efter Længden og Bredden, afstikkes de blot i den sidste Retning og Spaden, hvormed Tørven oplægges, er forsynet med en opstaaende Vinge, der selv afskjærer Tørven efter Længden.

Tørvene vare af en eiendommelig Form, som jeg allene fandt i Omegnens Hedekovmoser; med en Længde af 10'' havde 3'' og 2½'' i Fiirkant (i Bredde og Tykkelse). Den ene af disse Moser havde formedelst det større Antal Trælevninger, som der fandtes, faaet Navn af Pindemose.

Hvad der giver de jydskes Hedemoser saa megen Overenstemmelse med hinanden er, foruden den meer eller mindre fremherskende Skovmosekarakteer, især den vigtige Rolle, som Mosesiven, Limnochloa, har spillet paa mangfoldige Punkter, hvorfor denne Plante meget har betinget Tørvmassens Godhed.

Jeg vil nu anføre nogle lignende Moser fra en anden Kant af Landet.

Store Ardenmose.

I Nærheden af store Arden, S. Liimfjorden i Hindsted Herred, Viborg Stift, ligger mange smaae Moser, saa Byen har meer end Tørvskjær nok, som det synes; imidlertid kan Tørven i den Mose, som laae nærmest ved Byen, ikke siges at være god, da den var yderst svampet i dens øverste Halvpart, først længere nede frembød sig 2—3 ret gode Tørv af en sortbrun Farve, og paa Bunden laa atter en løs (lys og bladet) Tørvmasse, over 2 Tørv tyk, og denne var ikke engang saa god at brænde som den øverste. Sjældent har man gravet 12 almindelige Tørv dybt uden at naae Bunden, som var Sand. Mosen er ved Tørvskjæringen bleven skrækkeligen forhutlet og er nu forladt; en lille Søe med en Aalekiste laae ved den eller i den ene Ende af den og maaskee var der i Anledning af dette Fiskerie en eller anden Dæmning, som stemmede Vandet saaledes ind i Mosen at man neppe kunne komme ind i den for at undersøge den end sige grave Tørv i den.

Rold.

Til denne By var det største Tørvskjær i en Mose, som kaldtes Taaremose, og som laae inde i Skoven; ialm. graves kun 10 Tørv dybt, men man forsikrede mig at man paa sine Steder ikke naaede Bunden med 24 Tørv.

Nørlunds Sortemose

fortjener her fornemligen at mærkes formedelst dens Dybde; det er denne Mose, som i de sidste Aaringer forsyner det paa Nørlund oprettede Glasværk med Brændsel, istedet for at man før allene dertil har taget Brænde af Skoven; Værkets aarlige Forbrug af Tørv er 2400 Cubikfavn; iaar var imidlertid kun $\frac{1}{4}$ af »Aargangen« skaaret formedelst Mangel paa Arbejdere, hvilke under Tørvskjæringen fik 24 β til 2 ½ om Dagen. Massen var en særdeles god Sphagnumtørv, der ogsaa blev bortskaaret meget regelmæssigen. Bestyreren af Glasværket Hr. Ginnerup havde fundet en Flintpiilspids i Tørv, paa et Punkt som jeg maalte og fandt nøjagtigen at være 3 Alne under Overfladen i den allerbedste Masse, der endnu vedblev at fortsætte sig nedad i en Dybde af 7—8 Alne; derunder (ifølge Hr. G.s Boring og Beretning) og da er det den dybeste Mose jeg har seet.

Smaamoser i Sydthy.

Til Skovmoserne høre endnu de temmelig dybe Moser, som findes i den sydlige Deel af Thisted Amt, og som levere den gode Tørv, hvormed Thisted, Egnens Købstad, fortriinsvis forsynes; de ere sjelden ret store, begrændsede paa de fleste Steder af Bakker eller høie Skrænter; naar de ligger paa jevnere Hedestrækninger, ere de oftest ovale, men ligger de i bakkede Egne snoe de sig gjerne ind imellem Bakkerne, eller omkring dem. Underlaget fandt jeg stedse at være Hedegrus. Træer saa jeg i de fleste; f. Ex. i Sjørring Bundkjær ikke faae Egetræer; ligesaa fandt jeg den samme Træart i smaae Moser ved Hæstrup, og der stod de ialmindelighed paa Roden.

Borremose.

Denne Mose som i Skikkelse er næsten retvinklet, ligger paa Thyholm; den er omgivet af meget høie, temmelig bratte lyngklædte Bakker, og gennemstrømmes af en Aae, som løber omtrent midt i den. Tørvmassen er omtrent 3 Alne dyb, sort, men stærk overfløiet, naar den er tør, med en hvid Masse, som endogsaa er krystallinsk, og i en ikke ringe Skorpe bedækker Vægene af Tørvgravene, hvor den imidlertid oftest er overdraget med tynd brunlig Hinde. I største Mængde udblomstrer dette Stof (Gips) paa den opadventte Side af de spredte Tørv og paa den østlige og sydlige Side af Tørvskruerne, hvorpaa disse ere ganske hvide. I Tørvmassen var El og Birk meget hyppige, og Egen var ikke sjelden; i Ellebarken sad ofte Gipsen udkrystaliseret i meget smukke naaledannede Krystaller.

I den vestlige Side af den sydlige Deel af Mosen gik Tørv og Sandet, som laae oven over, bølgende ind i hinanden, hvilket Phenomen kun kan være frembragt ved Nedskylling fra den dominerende Bakke, som laae lige over den og ved Siden af den [se Fig.].

NB. Nogle Metalringe (Arm- og Halsringe), der for 4 Aar siden var fundne i denne Mose, vakte Forhaabninger for mig om at kunne her erholde et godt historisk Bidrag

til Tørvmassens Ælde, men desværre ikke saa nøjagtigen kunde jeg faae Findepletten angivet, som jeg ønskede det. Efter Finderens eget Udsigende og Udvisende laae de »3 Greblag« nede i Massen, og denne var paa dette Punkt en overmaade blød, af Flæg, Blade og Rødder gjennem-

skudt Tørv, der her altsaa har mest Karakter af Sumptørv, som overalt langs med Aaen. Da Mosen endnu var overmaade vaad og da det gik i Folkemunde at det hele krummede Mosedrag havde været dækket af Vand (og sandsynligen i tidligere Tider været en Viig af Fjorden), er det rimeligt ikke allene, at Ringene ere tabte eller paa anden Maade komne i Mosen, medens Vandbedækningen endnu var der, men ogsaa at de ved deres egen betydelige Vægt ere sunkne noget dybere i den bløde omgivende Masse, end de oprindelig ved Tabet eller Faldet havde været.

Tørven æltes med Greb og Skovl og sælges for 20 β cour. Læsset.

Jegeby Mose

ligger ligeledes paa Thyholm, og gaaer lodret paa Stranden ind i Landet, deri fandtes mangfoldige Egetræer (hvoraf formodentligen Byen har sit Navn) der alle laa udad i Mosen fra begge Sider. Den var ligesaa uordenligen taget under Spaden, som den var daarligen (udtørret) udgrøftet.

Strandmosen.

Dette Navn giver jeg til en Mose, som laae tæt ved Hindsels paa Thyholm, i det flade Belte mellem Fjorden og Strandbakkerne, og som var dækket af 5 Qvarter Sand og Gruus, hvilket Fjorden i en fjern Tid har opkastet nedenfor de høie Bakker, og hvilket den nu atter arbejder paa at borttage, saa den altsaa efterhaanden vil blotte den undenliggende Tørv. Tørvmassen giver en ret god Tørv, men var kun $1\frac{1}{2}$ —2 Greblag dyb; den blev optaget, ligesom Martørven, ved Sandets Bortgravning i smaa 4-kantede Pytter; saa ubetydeligt Tørvelaget var, udgravedes dog deraf, den Dag jeg var der, et meget stort og rankt Fyrretræ af $1\frac{1}{2}$ Fods Diameter. Harpiket deri var forvandlet til Mosetælle.

Samme Dag fik jeg Underretning om at lignende store gode Fyrretræer findes paa den modsatte Side af Liimfjorden, saa snart man kommer over den, navnligen i Harsyssel imellem Piil i Ørgaards Mose og ved Kjersgaard-Mølle (auctore Kjer).

Hedemoser mellem Randers og Viborg.

Paa den grusede lyngklædte Høiryg af Landet findes hyppigen de meget smaae, men i Almindelighed gode Hedemoser; de indeslutte meget almindeligen en Mængde Fyrretræer, som her bestandigen nævnes »Gran«, og som efter Beboernes Udsigende ikke findes i Selskab med Egetræer uden paa nogle enkelte Steder, saaledes i det mindste i Saxmosen inde i Skoven ved Løvskalle, og i Tyre- og Bymosen fandt jeg dem staaende paa Roden med afknækkede Stammer. I det store Mosedrag, som gaaer langs med de Eggen gjennemskjærende Nørre- og Skjern Aaer forsikkrede man mig at intet Træ var fundet.

Klostergaards-mose i Vest Thy.

Denne lille Mose danner en Overgang fra de gyngende Sphagnummoser til Kjæreller Sumpmoserne. Den nederste Tørv var nemlig en god og sort Sumptørv; en brunere Tørvmasse laae over den; Hængesækken var paa de naturlige, ikke-tilgroede (c: ikke udgravede) Steder omtrent 1 Alen dyb, og viste tydeligen paa de vaadere, af Vand næsten dækkede, Punkter Plantefølgen fra Sphagnum til Oxycoccus, og paa de tørrere Punkter de hinanden afløsende Planter fra Hypericum cordifolium indtil Erica tetralix. Paa de udgravede Steder, der ikke vare ret dybe, fordi man i Regelen kun grov den løsere og slettere Tørv oven af, voxte en spød Chara og en Equisetum. Her synes altsaa nærmest en Kjærmose at ville have dannet sig efter Sphagnummassens eller Hængesækkens Bortskjæring.

Vedum Mose.

Tilhører Vedum By, Porsgaardene og Visborggaard; den er temmelig stor og dyb, men slet behandlet, dog er der sørget lidt bedre for Vandafledningen i de senere Aar. I almindelighed graves 8 à 12 Tørv dybt, hvilket udgjør 4—5 Qvarter, og til denne Dybde har man bortgravet over Halvparten, $\frac{3}{5}$ omtrent, af hele Mosens Overflade i Form af Pytter, som ligger uregelmæssigen mellem hinanden; derved er der lagt store Hindringer for Tørvens Spredning og Tørring. Selv i Vestsiden, som er den lavere Deel af Mosen, og meget nær ved Landevejen, gaaer Tørvmosen endnu 5 Qvarter dybere. Efter en Tørvgravers bestemte Erklæring ligger herunder et hvidblaat Leerlag, meget fedtet at føle paa, hvilket uden al Tvivl er en Ferskvandskalk. Længere ude i Mosen er Tørvven dobbelt saa dyb og endnu bedre; Tørvven graves i et meget stort Format, sædvanlig $3\frac{1}{2}''$, $8''$, $10\frac{1}{2}'' = 294$ Kubik''. Et Læs Tørv skattes = 4 $\frac{1}{2}$, naar det er af den bedste Part, og saa meget som et Par Heste kan trække, lig 5 $\frac{1}{2}$. Den bedre Tørv angives at hvile paa et Sandlag.

Nogle af de udgravede Steder begyndte at voxte til igjen, men man lod vel være at tænke paa at grave Tørv der saa snart igjen. Med Hensyn til de Planter som hertil

vare mest bidragende, bemærkede jeg at paa de mindre lave Steder først forekom en *Conferva* og senere mellem denne enkelte *Chara*; hvor Vandet derimod stod lavere, var der en *Myriophyllum*. Senere fulgtes de begge af *Hydrocharis morsus ranae* og *Lemma trisulca*, ja enkelte Steder af en *Pot. natans*.

Mellemstadiet i Vegetationen indtog *Equisetum fluviatile* og en *Sphagnum*.

Slutningen (o: saavidt som Tilvæksten var kommen i denne Mose) dannede *Comarum palustre*, *Eriophorum angustifolium* og *E. vaginatum*.

Mosedrag ved Skjerna.

Overalt langs med den store Gudena og dens Baaer Nørre- eller Skjerna findes en bredere eller smallere Strækning af Tørvmose, hvilket i den lavere Deel af Draget, hvori det ligger, nemlig nær Randers By og dens Omgivelser, kun benyttes til Eierens Forbrug, medens den høiere oppe leverer en betydelig Mængde Tørv tilsalg, idet de paa Kaage nedbringes ad Aaen til Randers. I den hele Strækning, jeg bereiste, nemlig fra Randers til V. Velling og derfra til Aalum og Løvskalle, blev der gravet meget uregelmæssigen, og saavidt jeg kunne indhente Oplysninger længere oppe fra, var det samme ogsaa Tilfældet der; der gravedes nemlig i meget smaa Pytter, og selv, naar disse vare større, kun til en meget ubetydelig Dybde, saa at neppe den øvre løsere og mindre gode Mose blev gennemskaaret og benyttet, medens den bedre Deel blev tilbage. Faa Steder kjendte man noget til Tørvmosens Mægtighed, men overalt var 10 Tørv den største, og 7 Tørv den almindelige Dybde, hvortil man gik. Den øverste og næststørste Tørv, som endnu dannede Engskorpe, bleve lagte tilside, for at nedlægges i Graven, naar Arbejderne forlod den, saaledes at de vegeterende Planter vendte opad og dannede et Græstæppe. Dette skete i den Tanke derved at befordre Eftervæksten. Thi baade her og i Omegnen var det en almindelig Mening, at Tørvmassen dannede sig meget let, og at en 10 til 20 Aar var tilstrækkelige for at lade en ny Tørvmasse opvoxte og graves paa Steder, hvor man før havde gravet. Denne Mening delte selv Mænd, som var noget naturkyndige, og de mente, at have Erfaringen for sig. Hvad der var det Værste ved denne Mening, var, at Erfaringen skulde have stadfæstet, at den ved anden Gravning paa samme Sted forskaffede Tørv skulde være meget bedre end den ved den første. Med Hensyn til en temmelig fast Engskorpes Dannelse i den Tid kan det have sin Rigtighed, især naar den hele Skorpe med Væxtbeklædning lægges uforstyrret ned i Graven, thi dette synes de sjelden at forglemme. Ved Undersøgelse paa flere Steder i forskellige Moser, f. Ex. i den saakaldte Tyremose ved Terp og i Bymosen sammesteds, i en Mose ved Vasehuset nær Udkanten af Fussengskov og flere Steder, overbeviste jeg mig om, at med denne Mening vare store Vildfarelser forbundne. Vel saae jeg undertiden f. Ex. ved Terp Bymose, der var af en god og dyb Natur, at der i de dybere Grave var en virkelig Opfyldning af (levende gyngende eller svømmende) *Sphagnum* og *Potamo-*

geton, hvoraf der med Tiden kunde tænkes at danne sig ny Tørvemasse, men hvoraf der endnu ikke, skjøndt en lang Række af Aar var bortgaaet var dannet en tæt, ikke for- tørvet Væv. I disse Pytter eller i andre af en lignende Natur var det imidlertid ikke, at man paastod at Regenerationen var foregaaet; derimod paa de Steder, hvor der omtrent var gravet en 7—10 Tørv dybt og hvor Bunden atter var belagt med Soitørv¹⁾, troede man at Høslet kunde finde Sted inden 4 Aar (det jeg og saae udført, men kun til ringe Fordeel), og at et nyt Tørvskjær var muligt inden 10—20 Aar. Meningen om en slig hurtig Gjenvæxt støttedes paa den Omstændighed, at en saadan udgravet og paany belagt Tørvgrav, hvis Overflade laa altsaa 7—10 Tørv dybere end den angivne Moses eller Engs, efterhaanden Aar for Aar hævede sig op til denne; men hertil var netop en anden Aarsag ved Eftervæxten; thi tænker vi os netop det løsere Tørvedække bortskjæres omtrent lige til Niveau med den gennemstrømmende Aa— en Dybde de formedelst Vandets Indstrømning kan naae til — og at netop i denne Dybde en sortere mindre sammenhængende Masse begynder, saa vil let den Tanke indsnige sig, at for det første denne blødere og fugtigere Masse, befriet fra det borttagne, overliggende, 1½ Alen mægtige Lag, nu hæver sig og fylder Graven, — Noget man meget let overbeviser sig om, ved i en større Grøftestrækning, som til forskjellige Tider var gravet, at sammenligne den Dybde, hvortil den oprindeligen var gravet, med den, hvori nu den nederste Flade af de nedlagde Græstørv befinder sig. Desuden var det Tilfældet i de store Grave, at Randene antog en heldende Stilling indad imod Grøften, fordi de der vare mindre understøttede, og saaledes nærmere sig de 2 Niveauer mere til hinanden \therefore deres Afstand blev mindre, og de syntes at ligge næsten i en Flade. Endelig har jeg oftere gennemskjæret en saadan, som det syntes, udfyldt Grav og fundet, at øverst ligger ganske rigtigt 1—2 Tørv løs, engskorpagtig Masse, men lige derunder en sort og overmaade god Tørvemasse, som jeg antager for at være skudt ivejret, og saaledes forklares det paa eengang ret godt, at man nu formedelst Vand kan paany komme til Tørv, og at denne Tørv kan være meget bedre end den bortgravede.

Et andet Spørgsmaal bliver det stedse, hvorvidt der gjøres ret i at nedlægge den daarlige Engskorpe i Graven, for at befordre Græsvegetationen; thi for det første er det ofte Planter der voxe i Skorpen, som slet ikke finde sig i at voxe under 1 Alen Vand, eller saa omtrent, og for det andet er det til Foder meget daarlige Halvgræs *Carex caespitosa* etc.

Kaastrup Nordkjær

i Thy i Hillerslev Sogn, en stor Fladestrækning, som uden al Tvivl har hørt Fjordens Bund til for nogle Aartusinder siden. Planen hvorpaa den ligger er vel over 1 Kvadrat Miil, og Tørvemassen mere eller mindre udbredt paa den; først siden Udskiftningen er

¹⁾ Soi eller Söi. Dige- eller Soitørv (bruges i Thy) Vid. S. Ordbog. Udg.

den bleven behandlet som Skovtørvmose, da Vandet til den Tid kun tillod at benytte det som et Kjær. Midt i den ligger »den store Vold« hvorpaa Hillerslev Slot laa i Dronning Magrethes Tid — et endnu stærkere Bevis for, at denne Strækning i sin Tid har været seilbar, idetmindste gennem Aaen. Det er en reen Sumptørvmasse, som udgraves i Pytter, der gaar omtrent 15 Tørv dybt, paa enkelte Steder endog 17—18 Tørv; Massen er ret god i den nederste Deel, foroven er den løsere; iøvrigt er det en »Soitørv«. Den bedste Tørvmasse forekommer Nord for Aaen. I den senere Tid spores nogen mindre Skjødesløshed og Ligegyldighed for at bortlede Vandet og for at give større Tørvepytter, dog er her endnu overmaade meget at gjøre.

Ved at iagttage Pytterne i deres forskjellige Grader af Tilvøxning, fandt jeg følgende Stadier i Vegetationen.

- a. Chara og en smalbladet Potamogeton (*Pot. obtusifolius*).
- b. Potamogeton natans og Nymphaea alba, begge bedækkende Vandfladen.
- c. Carex acuta i tuedannende Grupper og Eriophorum angustifolium enkeltstaaende, men hyppige og til Slutning Arundo phragmites.
- d. Carex cæspitosa og Scirpus palustris med en derimellem indtrængende og tilsidst Dannelsen sluttende Menyanthes trifoliata og Pedicularis palustris.

Med Hensyn til Fixeringen af disse Grader til et bestemt Tidsrum kan her tilføies, at Chara var endnu i en Grav, som var 20 Aar gammel, men at Arundo fandtes i samme Grav og for Øjet var fremherskende, endskjøndt de ikke stod tæt. Sphagnum var stærkt tilbagetrængt og fandtes kun paa enkelte Steder fornemmelig kun i saadanne Grave, hvori Nymphaea og Potamogeton vare. Jeg har fra Barns Been af kjendt en dygtig Mand der i Sognet, Laurids Bidsgaard, som allerede var 60 Aar gammel og født det Aar, da Udskiftningen af denne Deel af Mosen fandt Sted; en Karl som tjente i hans Faders Gaard, skar Tørv i Mosen den Dag Manden blev født, blev hentet fra sit Arbejde, for at hente Gjordemoderen; da han kom tilbage var han lidt fortunlet, gjorde en Grøft tvert over et Skjel mellem 2 Lodder, og saaledes characteriserer sig denne Grøft evindeligen, som ligegammel med Udskiftningen, altsaa 60 Aar. Forudsat, at der var gravet lige til Bunden første Gang, hvilket vi rigtignok ikke kunne antage, da vi vide, hvor meget Vandet maa have generet dem dengang frem for nu, saa var der i den Tid kommen en Masse = 4 Tørv høi, foruden Græstæppet, men det var en usammenhængende og blød Masse, og den øverste Tørv var ikke engang en god fast Fildtmasse; det Hele saa forneden ud til at være en sammenæltet Masse af Brokker af de ubrugelige Tørvstumper og af det tilbageblevne; paa Stedet antog jeg, at omtrent 1 Tørvs Tykkelse kunde skyldes den senere Vegetation, men det var en underlig løs Masse i Udseende, netop fordi Rødderne af Rørerne vare fremherskende i den. Graven var nu næsten tilgroet og laa kun lidet under Omgivelserne. Randen hældede ned mod den, dens Vegetation var Smaarør,

Menyanthes trifoliata, med mange *Scirpus palustris*, som mest af alle hjælper til at danne *Soien* [*Soine?*]; under Massen $\frac{1}{2}$ Fod Færskvandskalk og derunder igjen Strandsand med *Card. ed.*

Skjærtørv betegnes her overalt ved Skudtørv, i Modsætning til Æltetørv, som tilberedes i det sydlige Thy. En Karl graver 2 Læs, naar han graver som Huusmand, eller han graver tilhalvs i de andre Mænds Lodder; men til Stadighed kan regnes 4 Læs af 4 Folk (1 Graver 1 Stikker, og 2 Udkjørere) og 70 Snese regnes paa hvert Læs: $\frac{1}{2}$ Deel af Arbejdet regnes paa at vende, reise og skrue Tørven. 1 $\frac{1}{2}$ 8 β vilde være Betaling for hver af de nødvendige 4 Folk i $1\frac{1}{2}$ Dag til 4 Læs Tørvs Gravning. Resten bliver altsaa at regne for Tørvjorden og Enggræsset.

Hundesøen

ligger i det nordligste Sogn paa Mors og har i den østre og søndre Side en Mængde Egetræer, hvoraf en Deel opfiskes. Vandet staaer saaledes over dem, at man paa de daarlige Baade, som kunde have ved Søen, ikke kunde iagttage deres Retning, selv om de vare mindre begravede i Dyndet. Vist er det at de kun laae ved Landingen og i flere Retninger (i Nørre Draaby Mose skulle de derimod alle ligge i N. V.).

Nørrekjær paa Mors.

En Blanding af en Kjær- og Ellemose som støder mod Nord imod Hundesøen; den har i sin hele Masse en Mængde Ellelevninger og er saa dyb, at den tager en Karl til Axelhulheden. Tørvene æltes her som paa de fleste Steder paa Mors, og Gravene ere gjerne lige og lange, saa at de kunne tjene til Vandledningskanaler tillige. Tørven er indvendig mørkebrun naar den er tørret, udvendig overdragen med et hvidt Flug. Man angiver at en Mand ælter 3 Læs om Dagen.

Ullerupmosen.

Til Herregaarden Ullerup hører en stor Kjærmose, hvor hele Gaardens Forbrug graves i store, brede Bænke, som stedse bortskjæres i samme Side af en og samme store Grav. Mosen var

- a. Lag 1.
- b. graabrun 3, 4.
- c. fast Tørv 1.
- d. Sivtørv paa Bunden 1.

Alle disse, den øverste og den nederste maaskee undtagne, vare ret gode; der fandtes ingen Træer i Mosen, Underlaget er deels Sand, deels Klæg. Da Mosen, idet hele taget, ligger

temmeligt lavt, da hele den ikke tørvgravede Deel bærer rigelig Afgrøde og er vigtig til Høslet, er der i Grunden Mangel paa Spredeplads, og Godseieren bruger derfor at opkjøre den vaade Tørv paa Vogne og udsprede dem paa Markskrænten, hvorved undgaaes en dobbelt Fare: den, i vaade Aaringer, at Tørven ikke bliver tør, og den, at man ikke med Vogn kan komme til at hjemkjøre den, og desuden beholder Mosen uoptraadt af Hestene og Vognsportene. Bunden af de bortgravede Steder udjevnes omhyggeligen, og efter et Par Aars Forløb begynde at vise sig enkelte Græsplanter, og ret snart kan noget Hø samles derpaa.

Fanderupmose

i Sydthy. Her havde Eieren vist samme Omhu med Hensyn til Tørvmosens Besparelse og senere Behandling til Eng; da der uafbrudt var gaaet frem i den samme Retning i samme Grav, saa kunde man her efter en Række af 20 Aars Forløb let see de successive Fremskridt i Tilvoxningen, hvor dog de ældste Græsarter ei gav en tæt Skorpe.

Visse- og Dal-Moser

danne en stor Udstrækning, som tydeligen erkjendes for at være en Viig af Liimfjorden, som kun har haft et meget smalt Udløb igjennem den saakaldte Teglgaards-Aa, thi paa begge Sider af den, nærmest Byen Aalborg, ligge Blaaleer og Blaamergel med de sædvanlige Forsteninger af Saltvandsbløddyr. Da i nogen Distance fra Byen denne Viig er dybest, nærmest Østsidens bratte Kridtbanker, medens den er lavbundet og flad ved de svagere sig tabende og afrundede Bakker af Kridt mod Vesten, som er kun $\frac{1}{10}$ (maa-ske kun endog $\frac{1}{15}$) af denne oprindelig Viig fyldt med en Tørvemasse, som er skikket til at graves, men den største Deel er endog fra Eng gaaet over i Agerland (Raps etc.) Tørvmassen er paa mange Steder ret god, men kun i enkelte Lag; der graves almindeligen 12 Tørv dybt, paa enkelte Steder endogsaa 15, men af disse maa bortkastes den øverste (Soien) og desuden de tvende næstøverste, paa hvilke udblomstre det hvide Støv; ogsaa ere disse hvide indvendigen, saa formodentlig nogle Konchylier dertil have afgivet deres Kalk. Paa disse følge nu 2 à 3 gode, faste eller sortbrune Tørv, som hede overordentlig stærkt, og hvis Aske let kan blive schlakket. Det øvrige underliggende er Svamp- eller Sivtørv (af Flæg, Rør og Eqvisetum).

Fra denne Mose sælges en stor Deel Tørv til Byen og tvende Kalkbrænderier, ved Scheelsminde og ved Visse, forsynes derfra. Hr. Hansen bruger ei meer end 30000 Tørv til at brænde 150 Tdr. Kalk. For et Læs gode Tørv og udsøgte gives 5 fl , for et Læs af den almindelige 4 fl . Da Hr. Hansen købte, maatte han give 1 Rdl. for 1000 Tørv eller 50 Snese.

Hvad Tilvæksten angaaer, da bruger man den her som Eng, og beforder den ved at nedlægge de 4 øverste Tørv, og jevner det med temmelig Omhyggelighed. De gaae i meget lange Strimler eller Grave, hvor da Tilvøxningens Grad lettere sees. Efter Bortgravningen voxer i 5te Aar *Typha latifolia*, enkelte *Sparganium ramosum*, ikke faa *Equisetum palustre* og Mannagræsset, i betydelig Mængde, slutter Rækken i dette Studium. *Juncus acutifloris* indfandt sig derpaa og blev fremherskende, og derimellem *Aira caespitosa*. Senere fra (10 Aar og over) var det tættere, og til Høslet ret gode, Græstæppe *Aira caespitosa*, *Eriophorum angustifolium*, *Carex flava* og *Pedicularis palustris*.

Originalen til ovenstaaende »Indberetning« er nu afleveret til Rigsarkivet. *Udg.*
